

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелзэн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 94
(19527)

2021 чылдың
декабрь 15
среда

Хүннүн үнери — 08:52
Ажары — 15:56
Хүн дурту — 7:04

Садар өртээ хостуг 12+

Парлалга конференциязы

Бөгүнгү үндүрүлгөдө:

ТЫВАНЫҢ БАШТЫҢЫ ЖУРНАЛИСТЕР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Чыл санында эртип турар редакторлар клувунун чаңчылчаан хуралын Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг-биле парлалга конференциязы хевиринге эрттирген. Аңаа Тываның удуртукчузу 8 ай дургузунда кылып чоруткан ажылын база келир үеде салдыг-ган сорулгаларын таныштырган. Дорт харылзаага тус черниң массалыг информация чепсектериниң төлээлеринден аңгыда, төп российжи парлалганың корреспондентилери, ылаңгыя ТАСС болгаш Интерфакстың журналистери киришкени онзагай болган.

Журналисттерниң айтырыгларының темазы колдуунда республикага федералдыг деткимче — 1,5 миллиард рубль акшаландырышкынның хуваалдазы, республиканың социал-экономикаг хөгжүлдениң тускай программасы болгаш өөредилге, медицина адырларынга хамаарышкан айтырыглар болган.

Чазак Даргазынга бир дугаар айтырыгны «Шын» солунун төлээзи салган. «1,5 миллиард рубль акшаландырышкынны чедип алыры амыр эвес болган болгай. Республикага улуг хемчээлдиг акшаландырышкын херек деп чүүлду шынзы-дарда, кандыг барымдаалар ажыглап турдунар, Владислав Товарищайович?»

— Россияда ниитизи-биле аңгы-аңгы көргүзүлгөр-биле шупту субъектилерниң социал-экономикаг мониторингин хөй агентилелдер болгаш Россияның чазак, федералдыг төп чорудуп турар. Тыва ооң «кудуруунда» чоруп турарын федералдыг удуртукчулар билер. Президент мени республиканың бирги удуртукчузунга томуйлап турда, ол дугайында чугааны кылган. Ынчан чанып баргаш, чурттагы чоннуң кол-кол херегелдерин тодара-дып, акша-төгерики бир-ле дугаарында кайы айтырыгларны шиитпирлел-теринге херегин ылаптан көөрүн меңээ Президент дааскан турган. Келгеш-ле, Чазактың кежигүннерин чыгаш, адыр бүрүзүнде берге айтырыгларны сайгарып

көөрүн дилзэн мен. Чазактың ажил-чорудулгазының кол угланышкыны — кижилерниң амыдырал-чуртталгазының шынарын экижидери болгай. Сайыт бүрүзү бодунуң көрүжүн меңээ илереткен түнелинде, 2 млрд 540 млн рубльди санап үндүргөн бис. Ол шын арга-дыр, хөйү дилзэриңге, кайы хире болдунар-дыр, ол хирени бээр.

Айлажы бергени эки болду. Чыл санында чоннуң эң-не чугула херегелдерин шиитпирлээринче улуг хемчээлдиг акшаландырышкынны угландырар болза, байдал экижиер. Ынчалза-даа федералдыг төп чыл санында ол хире акшаны биске берип шыдавас. Ынчангаш берге айтырыгларны шиитпирлээрде, акшаландырышкында боттарывыс үлүүвүс акшаны немей ажилдап алыр ужурлуг бис. Чижээлээрге, башкыларның акша-шалыңыга, оруктар, көвүрүлгөр, котельнаяларны хандырырынга дээш өске-даа. Кожууннарга чорааш, бо бүгүң бурунгарлап турарын көрдүм — деп, В. Ховалыг чугаалаан.

Владислав Товарищайович кожууннарга сургакчылап чораанын чугаалап тура, чер бүрүзүнде берге айтырыгларны шиитпирлээринче, кайы адырже 1,5 млрд рубль акшаны угландырганын тайылбырлаан. Ол дээрже кожуун бүрүзүнде оруктар, көвүрүлгөр чаартылгазы, тудуг, социал объектилерниң чылыдылга хандырылгасы, капиталдыг септелгелери,

дериг-херекселдер-биле хандырылгасы, ол ышкаш өскүс уругларга бажыңнар тудуу дээш өске-даа.

Кожууннарже үнүүшкүннер үезинде берген даалгаларының күүселдезиниң «контроль шагын» Тываның Баштыңы ноябрь 20-де эрттирген. Ынчан кыл-дынган ажилдарны түңнөп көргөн. 18 муниципалдыг тургузугларга болгаш Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның оруктарына болгаш көвүрүлгелеринге септелге ажилдары чоруттунган. 11 кожуунда малчын турлагларны тудуп турар. 18 ыяш көвүрүлгелерни тудар төлевилел боттанып турар. Өөредилге адырында 7 объектиде септелге кылдынган. Тээлиде «Белек» уруглар садының немелде тудуу доозулган. Кадык камгалал адырында 6 объектиде септелге ажилдары кылдынган. Культура адырында 4 көдээ Культура бажыңнарында септелге ажилдары доозулган, 6 Культура бажыңнарында тудуг ажилдары чоруп турар. Эрзиниң культура одаанда, Тоора-Хем, Хову-Аксы база Кызыл хоорайда уран чүүл школаларында септелге ажилдары чоруп турар. Үш культура албан черлеринге дериг-херекселдер болгаш хөгжүм херекселдери саттынган. 15 сумуда «Эзирлерниң уязы» хүреш спорт залдарында тудуг ажилдары доостурунун кырында. Беш биче спорт зал база ангар хевирлиг ийи залда тудуг ажилдары уламчылап турар. Ол ышкаш чуртталга-коммунал ажил-агыында, кывар-чаар чүүлдер болгаш энергетика адырында дыка хөй ажилдар кылдынган. Кожууннарга чедип чорааш, тус черниң чурттагы чонунуң дилеглери-биле кылдынып эгелзэн ажилдар ам-даа уламчылап турарын көргенин регионнун удуртукчузу айткан.

(Уланчызы 3-кү арында).

ТЫВАНЫҢ КОММУНАЛ АЖЫЛ-АГЫЙЫ ЧАА ТЕХНИКАНЫ АЛГАН

Совет Эвилели буурап дүшкен соонда, республиканың Чуртталга-коммунал ажил-агый яамызы база дүшкен турган. Кезек үеде Тываның чуртталга-коммунал ажил-агыйын удуртуп-баштаар ТР-ниң күрүне комитетин тургузуп каан турган-даа болза, ол база үр ажилдаваан.

4-кү арында

ДОШКУН ЧЫЛДАРГА ТОРУЛБААН

ТАР-ның тургустунганындан бээр 100 чыл оюн демдеглзэн төөгүлүг чыл-даа адакталып келген.

6-7-ги арында

УЛУГ ӨГБЕМ — МИХАИЛ НОРДУП-ООЛ

ССРЭ үезинде тырттырып үндүргөн хөй уран чечен кино-фильмнер аразында көрүксенчиг болгаш алдарлыг, уттундурбас чараш ырыларлыг «Свинарка и пастух» деп кинону (1951ч., режиссеру Иван Пырьев) эрткен неделяда «5» телеканалга база катап таалап көрдүм.

8-ки арында

Эпидбайдал

ААРЫП ТУРАР
КИЖИЛЕРНИҢ САНЫ
23 ХУУ ЭВЭЭЖЭЭН

Эрткен неделяга деңнээрге, аарып турар кижилерниң саны 23 хуу эвээжээн. Ындыг болзажок сула салдынып болбас дээрзин Тыва Республиканың кол санитар эмчизи Л. Салчак Чазактың Аппарат хуралында дыңнаткан.

«Россияда вирустун чаа хевири — эң халдавырлыг омикрон кирип келгенин билер силер. А Чаа чыл бүдүүзүндө, кышкы дыштанылга хүннеринде, соңгаартан студентилер чанып кээп, пассажирлер аргыжылгазы көвүдөй бээринден, аарыг республикага кээп болур. Ынчангаш арыг-силигнн бөдүүн дүрүмнерин, кызыгаарлаан хемчелерни сагып, орун фондузун база эм-таң курлавырын доктаамал хайгаарап, белен турары чугула» — деп дыңнаткан.

Декабрьның 6-дан 12 хүннеринде лаборатория ковидтээн 299 кижиниң аарыын бадыткан. Оң мурнунда неделяга деңнээрге, 93 кижэ эвээш (ноябрьның 29-тан декабрь 5-ке чедир 392 аарыг кижэ турган).

Ак-Довурак хоорайда болгаш Сүт-Хөл кожуунда аараан таварылгалар хей болуп арттышаан, азы 27-27 аарыг кижилер немешкен. Сентябрь айдан бээр чаңгыс-даа аарыг чок турган Тере-Хөлде 1 кижэ аараан.

Бо хүнде эмнелге албан черлеринде 662 кижэ эмнедип турар. Амбулаторлуг эмнээшкнде ковидтиг 404 кижэ бар болза, стационарларда 258 кижэ эмнедип чыдар. Ол 258 кижиниң 77-зи аар байдалдыг болза, 181 кижиниң байдалы ортумак.

Дыштаныр хонуктарда 510 орун фондузун 390 кылдыр кызырган. Бо хүнде ол оруннарның 33,8 хуу, азы 132-зи — хостуг.

«Планныг эмчи дузазының чарыгдалдарын кызырбайн, коронавирус аарыын нептеретпес дээш, хамаатыларга халас эмчи дузазын көргүзөр чарыгдалдарны дуглаар кылдыр РФ-тиң Чазаның курлавыр фондузундан Тыва Республика 402 млн рубльди алыр. РФ-тиң Чазаның бо чылдың декабрь 4-те 3448-р дугаарлыг айтышынында ол айыттыган. Ынчангаш республиканың кадык камгалал системаның турум ажылын хандыраары-биле, оң курлавырларын быжыглап, көвүдөдир херек. Республиканың кадык камгалал сайыды А. Югайга, Россияның Кадык камгалал яамызы-биле харылзажып, немелде акша-хөрөңги алыр керээни дарый чарарын дагып тур мен» — деп, Тываның Баштыңы В. Ховалыг Аппарат хуралында кадык камгалал сайыдынга сагындырган.

Бистиң корр.

ТЫВАНЫҢ БАШТЫҢЫ
ЖУРНАЛИСТЕР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Эмчилерниң акша-шалыңын өстүрер дугайында айтырыгны Россия деңнелинде көдүрүп турарын ол дыңнаткан. Кожууннарже ажилдап чоруур күзүлдиг эмчилерге бээр акша 2022 чылдың бюджетинде көрдүнгөн, эмчи бүрүзүңгө 1 млн рубль акшаны бээр, ону 5 чыл дургузунда чыл санында 200 муңнап төлээр дээрзин база чугаалаан.

Өөредилге адырынга хамаарышкан айтырыгга харылап тура, өөредилге албан черлериниң тудуунга Тыва 1,7 млрд рубльди камгалап алган деп эки медээни ол журналистерге дыңнаткан:

— Республикада 175 школа бар. 26 школага капиталдыг септелге чорудар чагывысты бүрүнү-биле хандырган деп медээни дүүн кезээ өөредилге сайыды Храмцов дыңнатты. 2022 чылда 800 млн хире рубльди тудуг ажилдарыңа, 100 ажыг млн рубльди дериг-херекселдер садарыңа чарыгдар.

Ол ышкаш кожууннарда школалар тудуунче, чурттакчы чонга ажилчын олуттар тургузарынче онза кичээңгейни угландыраарын В. Ховалыг чугулаалаан: «Найысылалга школалар немей тудары дээрге-ле, база-ла хоорайже ажы-төлдү хаара тудары апаар. Ынчангаш мындыг шийтирген келген бис. Республиканың социал-экономикаг хөгжүлдээзиниң тускай программасында көрдүнгөн чыл санында-ла 1 млрд рубль акшаландырышкын бар болгай. Оң 50 хуузуңдан эвээш эвести көдээ ажил-агыйның хөгжүлдээинче угландыраар. Ам ол программаны эдип-чазаар бис. Ынчалза-даа кожуун бүрүзүңгө көдээ ажил-агый бүдүрүлгелерин тургузарыңа ол акша чедишпес. Ынчангаш баазазы, техниказы бар, дуржулгалыг кожууннарда көдээ бүдүрүлгелерни тургузар ужурулг бис. 2022 чылда 6 кожуунга ыңдыг комплекстерни тудуп эгелээрин күзеп турар бис. Бо чылын 2 комплекс ажылын эгелээн. Чөөн-Хемчик кожуунче үнүүшкүн кылып чораш, «Хүндү» фермер ажил-агыйыңа четтивис. Ол чүгле бодунуң кожуунун эвес, Барыын-Хемчик, Өвүр кожууннарны продукциязы-биле хандырып турар болду. Чаа ажил-агыйлар кожазында кожууннарның хереглелин хандырып болур апаар. Амгы үеде каяа сүт, каяа эът болбаазырадыр бүдүрүлгелер турарын тодарадып турар».

«ТываМедиаБөлүк» информастыг агентилелдин кол редактору Ольга Во-зовикова республиканың удуртукчузунуң келир үеде планнарын сонуургаан:

«Республиканың удуртукчузу албан-дужаалга ажилдааныңардан бээр 8 ай эрти. Боттанмайн турган ийи айтырыгны — хөмүр-даш өрттөн болгаш электри тарифтерин чиигедирин мындыг кыска үе дургузунда чедип алдыңар. Оон ыңай чүнү манап болурул?»

Баштайгы сорулгаларының бирээзи — пассажирлер сөөртүлгези деп В.Ховалыг харылаан. Ол Кызыл хоорай чагырганың харылаар айтыры-даа болза, дыка хей чылдар дургузунда шийтирлеттинмейн турар чугула айтырыг дээрзин республиканың удуртукчузу билип турар. Бо хүнде автобустар айтыры шийтирлеттинип турар-даа болза, чолаачылар чедишпейн турарын, аңаа ажилдаар күзүлдиг кижилерниң эвээжин ол хомудуп чугаалаан. Аңаа хамаарыштыр журналистер боттарының санал-оналын база кириген: автобустар чолаачыларының шалың төлөвирин эде көөрүн, кожууннарда чолаачыларны хаара тударын.

«Тувинская правда» солуннуң кол редакторунуң оралакчысы Юлия Ман-чын-оол база 1,5 млрд рубльге хамаарышкан бир чидиг айтырыгны Тываның Баштыңына салган. «Федералдыг акшаландырышкынның сын чарыгдалын кым, канчаар хайгаарап турар, өскээр чарыгдалкан таварылга турбаан бе?» — деп айтыраар, В. Ховалыг бодунуң томуйлап алган командазының бүзүрелдин илереткен: «Ындыг таварылга турбаан. Ол айтырыгны саң-хөө сайыды хайгааралда алган. Коррупциялыг чорук турбас ужурулг. Шилип алган командага бүзүрээр мен. Мээң артымга ыңдыг чорук кылбас дээрзинге бүзүрелим улуг. Шупту шынчы, шупту көскү

болур ужурулг. Эгезинден тура бажымга ыңдыг бодал черле турбаан».

«Тыва» КТРК-ның шеф-редактору Далай Монгуш: «Чон-биле «Дорт чугаа»-даа кылдыңар, кожууннарже үнүүшкүннер, хууда хүлээп алышкынны-даа эрттирип турдуңар. Баш бурунгаар белеткеп каан кижилер-биле харылзажып турар деп бодал кирбеди бе?» — деп солун айтырыгны салган.

— Ындыг оралдажышкыннарны эскерип-даа кагымза, ыңдыг чүве кылбаңар, ону белеткеп, айтырыг салыр кижэ дилээр хоозун үе эрттирбөөр деп чугаалаар ийик мен. Бир дугаар үнүүшкүннеримде хамчыктыг аарыгның хайы-биле чон-биле чоок харылзаа тудары болдунмаан, колдуунда кожууннарның активтери-биле ужуражып турдум. Ол дээрге школа директорлары, уруглар садтарының эргелекчилери, сумулар чагырыкчылары, депутаттар-дыр. Канчап билер, чамдык чүүлдерни чажырып-даа турган боол болур. Ындыг болбуже, бөдүүн чон кандыг чурттап турарын билип алыксаар мен. Дыка хей улус ажил-агый чок, арагдарыже сундугар деп чугаалажып турар бис. А чамдык кожууннарда байдал көңүс аңгы, чижээ, Өвүр кожууннуң Дус-Дагда анаа-ла ажил кылбайн бажыңарында олурар кижилер чок, олар шупту малчын турлагларда, тайга-таскылда бир-ле ажилды кылып турар боор-дур. Ынчап кээрге бисте шупту багай эвес-тир.

Владислав Ховалыг декабрьның төнчүзүндө «Дорт чугааже» Тываның чурттакчылары-биле үнерин база дамчыткан. Анаа чидиг-чидиг, чонну дүвүредип турар айтырыгларга ажык харыны ол бээр.

А. СОЯН.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ
ДОКТААЛДАРЫТыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазын
соңгуур дугайында

2021 чылдың декабрь 10 1/3-8 Кызыл хоорай

«Россия Федерациязының хамаатыларының кол-кол соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң дугайында» Федералдыг хоойлунуң 28 чүүлүңгө, «Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң 14 чүүлүңгө дүүштүр база Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазын соңгуурунун талазы-биле чажыт бадылаашкынның түңнелдериниң ду-

гайында саналга комиссиязының 2021 чылдың декабрь 10-да №2 протоколунга үндезилээш, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазынга Орлан Владимирович Дандарны соңгуур.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» республика солуннарынга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазының
оралакчызын соңгуур дугайында

2021 чылдың декабрь 10 1/4-8 Кызыл хоорай

«Россия Федерациязының хамаатыларының кол-кол соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң дугайында» Федералдыг хоойлунуң 28 чүүлүңгө, «Тыва Республиканың Соң-

гулда комиссиязының дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң 14 чүүлүңгө дүүштүр база Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазын соңгуурунун талазы-биле чажыт

бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында саналга комиссиязының 2021 чылдың декабрь 10-да №3 протоколунга үндезилээш, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретарын
соңгуур дугайында

2021 чылдың декабрь 10 1/5-8 Кызыл хоорай

«Россия Федерациязының хамаатыларының кол-кол соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң дугайында» Федералдыг хоойлунуң 28 чүүлүңгө, «Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң 14 чүүлүңгө дүүштүр база Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазын соңгуурунун талазы-биле чажыт бадылаашкынның түңнелдериниң дуга-

1. Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазынга Олег Владимирович Фортунаны соңгуур.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» республика солуннарынга парлаар.

йында саналга комиссиязының 2021 чылдың декабрь 10-да №4 протоколунга үндезилээш, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретарына Шончалай Хемер-ооловна Ооржакты соңгуур.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» республика солуннарынга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы О.В. ДАНДАР.
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Ш.Х. ООРЖАК.

Уруглар хораннанган

Республиканың школа-интернадының кижизидикчилери чөмгө хораннанган дугайында медээни ОБЯ-ның Тывада эргелели дыңнаткан соонда, Республиканың халдавырлыг аарыглар эмнелгезинче 74 уругну дораан чыттырган. Эгезинде 33 уругну ОРВИ-ден аараан деп диагноз-биле чыттырган. Ооң соонда школа-интернаттан кирген уруглар саны 74 четкен. Ынчан ол хөй уругларның чөмгө хораннанганы илерээн.

ТЫВАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ШЫҢГЫ ХАЙГААРАЛЫНДА

Владислав Ховалыг медээни дыңнаан дораан-на, школа-интернаттын уругларының хораннанган чылдагаанын сайгарары-биле, ук өөредилге черинге четкен. Ооң оралакчызы Елена Хардикова Чазак Баштыңына 74 уруг амгы үеде эмчиже кирген, оларның кадыы ортумак байдалда дээрзин дыңнаткан. Школа-интернаттын ам-даа 196 кижизидикчизи хайгааралда турар.

“Эртенги шакта бүгү харысалгалыг улусту келдирткеш, чугаалаштым. Бо та-варылгада тодаргай шийтпирлиг, шыңгы хемчеглерни алыры чугула. Школа — уругларның ийи дугаар бажыңы, а өскүс ажы-төлдүң кара чаңгыс бажыңы-дыр. Ол бажыңның чурттакчыларының кадыын үрөп, уругларны шынар чок чөм-биле чөм-гербес ужурлуг. Амгы үеде уругларның хораннанганының чылдагаанын илере-дири-биле, санитар-эпидемиологтук ис-телге чоруп турар. Школа-интернаттын ажыл-чорудуун хыналдага албаан,

мындыг улуг хажыдышкынны болдурган ажылдакчылар, хоойлу ёзугаар хары-салганы хүлээнир апаар” — деп, Владис-лав Ховалыг демдеглээн.

Сагындырып каалы, амгы үеде хөй уругларның эмчиже киргениниң чылдага-аны-биле Республиканың школа-интерна-дында карантинни чарлаан. Республиканың халдавырлыг аарыглар эмнелгезинче чөм-гө хораннангаш, кирген 74 уругнуң 25-инге эмчилерниң улуг кичээнгейи негеттини-п турар. Бо байдалды Тываның Баштыңы шыңгы хайгааралында алган.

ХЫНАЛДАНЫ ЧОРУДУП ЭГЕЛЭЭН

Республиканың прокурору Сергей Дякинниң даалгазы-биле Кызыл хоорайның прокуратуразы школа-интернаттын сургуулдарының чөмгө ниити хораннанган барымдаазынга хыналданы чорудуп эгелээн.

Амгы үеде “Республиканың школа-интернады “Тываның кадет корпусу” өөредилге чериниң 74 кижизидикчизи республиканың халдавырлыг аарыглар эмнелгезинче кирген. Шуптузунуң диа-гнозу — чөмгө хораннанган. Уругларның кадыы ортумак байдалда.

Кызылдың прокуратуразы Росхер-гелхайгааралдың ТР-де эргелелиниң специалистериниң киржилгези-биле ук өөредилге албан черинде хоойлу ёзу-гаар көрдүнгөн санитар-эпидемиологтук негелделерниң күүселдезинге хамаа-рышкан хыналданы чорудуп турар.

Чоруткан хыналданың түңнелдери-биле, көрдүнгөн негелделерниң күүсел-дезинде хажыдышкыннар илерээр бол-за, прокуратураның талазындан чогуур хемчеглерни алып.

Полиция органнары боттарының шугумунуң аайы-биле хыналданы чору-дуп турар.

Бүгү чоруттунуп турар хыналда-лар болгаш оларның түңнели респуб-ликаның прокуратуразының хыналда-зында турар.

Карина МОНГУШ
белеткээн.

Озал-ондак

«ЛУНСИННИҢ» УУРГАЙЫНГА ӨЛҮМ

Тываның истекчилери Кызыл-Даштыгның мөөң чыдымында болбаазырадылга комбинатында чер адаанда уургайга руда буступ төгүлгенде, ажилчынның өлгөниниң соонда кеземче хө-рөөн оттурган дээрзин Истелге эргелелиниң парлалга албаны дыңнаткан.

Декабрь 11-де 18.00 шак үезинде Кызыл-Даштыгның хөй металлдыг мөөң чыдымының чер адаанда уургайына рудалар таварты эртер үттү чыстыр бүдүмел-биле чазылдырып турда, быжыглаттынмаан участоктуң шывының тии сөктүп баткан. Алдынан кемдээш-киннеринден бүдүрүлгениң 24 харлыг ажилчыны Аймир Доңгак амы-тынындан чарылган.

Амгы үеде озал-ондактан когараан ажилчынның өлүмүнүң чылдагаанын тодарадырынче угланган суд-медицина

шинчилелин чорудуп турар. Истек-чи Истелге эргелелиниң криминалист истекчизиниң, Росхергелхайгааралдың Тыва Республика талазы-биле эргеле-линиң ажылдакчызының киржилгези-би-ле катай озал-ондак болган черни, а ол ышкаш бүдүрүлгениң административтиг оран-савазын хынап көрүп, ооң үезинде күш-ажыл камгалалына база айыыл чок чоруунга холбашкан саавырларны хураанган. Кеземче.хөрөөнүң истелгези уламчылап турар.

А. ХЕРТЕК белеткээн.

Кем-херек

АЙЫЛ-ХАЛАПТЫҢ СООНДА ЧОГУУР ТҮҢНЭЛ ҮНДҮРБЭЭН

Республика Чазаның неделя-ның Аппарат хуралында эрткен хонуктарда болган халаптыг болуушкуннарны сайгарган. Чазак Даргазының оралакчылары кыл-ган ажылдарын илеткээн соон-да, ноябрьда Кызылга ийи назы четпээн уруглар чок болганының соонда, чогуур түңнелдер алдын-маанын Республика Баштыңы айыткан.

Республика Чазанче айыыл-халап дугайында медээлер кирген соонда-ла, ажилчын бөлүк хуралдаан, харысалга-лыг даргалар ол черлерге үнгөн. Вице-премьерлер Тимур Куулар база Елена Хардикова субботада, декабрь 11-де, 6 айлыг чашты каржызы-биле өлүргөн Тес-Хем кожуунга боттары четкен. Тес-Хем кожуун чагыргазы база Самагалдай суурнуң чурттакчылары иштики херектер органнарының ажылдакчылары-биле кады дилээшкын хемчеглеринге кириш-кенин Тимур Куулар демдеглээн.

«Бо өг-бүлө социал ажылдакчыларның доктаамал хайгааралында, социал төлевирлерни ап турар, чоокта чаа Тес-Хем кожуун чагыргазы ийи тонна хөмүрнү дүжүрүп берген. Ындыг болзажок дидиренчиг болуушкун — аар кем-херек үүлгедиишкини болган. Истелге органна-ры истелгеге даянган, чогуур демдекти салыр боор» — деп, вице-премьер Т. Куу-лар дыңнаткан.

Социал политика талазы-биле ора-лакчызы Елена Хардикова, субботада социал органнар төлээлери Тес-Хем ко-жуунче үнгенин чугаалаан. Айыыл-халап болган өг-бүлө 2019 чылдан бээр учетта турар. Социал ажылдакчылар бичии чаш төрүттүнгениниң соонда, өг-бүлеже контрольду күштелдирип, авага дузала-жып, доктаамал барып турган. Социал төлевирлер кирген хүнде чамдык авалар

арага садып алырын билер болгаш, со-циал ажылдакчылар учетта бажыңнарны кезип, тайылбыр ажылын кылып турар, ындыг-даа болза ол хемчеглер четпес болганын демдеглээн.

«Күш-ажыл болгаш социал поли-тика яамызы муниципалитеттерде Өг-бүлөге база уругларга социал дуза төптөриниң ажыл-чорудулгазын шыңгы анализтээрин үе негеп келген. Кичээнгей күштелдирер четпестер бар болганы-биле ол ажылды шимчедир. Пенсия база пособиелер төлевирлери эгелээр, му-ниципалитеттерде тус чер чагыргалары болгаш социал албаннар кезээде беле-н чурумга ажылдап, чиге хайгаарал херек өг-бүлелерни контрольга тудар» — деп, Е.Хардикова чугаалаан.

Аппарат хуралына 17 харлыг оолдуң амы-тынынга четтинген халапты база чугаалашкан. Оолдуң өг-бүлөзи соци-ал турум звес, учетта турарын Елена Хардикова дыңнаткан. Назы четпээн херектериниң талазы-биле комиссия ол өг-бүледен ажы-төлдү чаңгыс звес удаа хавырып турган. Оолдуң иези арагадан ийи катап эмнетсе-даа, ол эттинмээн, ынчангаш чайын ие эргезин казааш, уругларын социал албан черлеринче дамчыткан. Бо оол республиканың школа-интернадына өөренип турган.

Республика Баштыңы социал албан черлериниң ажылында четпестерни айтып, бо чоокку үеде профилактика системазының субъектилери болгаш хөй-ниити организациялары-биле социал камгалал чок өг-бүлелерге дузаны чеди-рип, чедимче чок өг-бүлелерни эге дээр-зинде илередип, оларга чогуур деткимче көргүзөр айтырыглар талазы-биле база 2019 чылда дүжүргөн Өг-бүлө база уруглар херектериниң талазы-биле агентилелди тургузар айтырыгны сайгарган каттышкан хуралды организастаарын дааскан.

ТР-ниң Чазаның парлалга албаны.

ТЫВАНЫҢ КОММУНАЛ АЖЫЛ-АГЫЙЫ ЧАА ТЕХНИКАНЫ АЛГАН

Совет Эвилели буурап дүшкен соонда, республиканың Чуртталга-коммунал ажил-агый яамызы база дүшкен турган. Кезек үеде Тываның чуртталга-коммунал ажил-агыйын удуртуп-баштаар ТР-ниң күрүне комитетин тургузуп каан турган-даа болза, ол база үр ажилдаван.

Бо чылдың июль 8-те ТР-ниң Баштыңының чарлы-биле Тыва Республиканың Чуртталга-коммунал ажил-агый яамызын катап тургускан. Тудуг адыры биле чуртталга-коммунал ажил-агыйны аңгылааны, чурттаар оран-сава тудуун болгаш өске-даа тудугларны күштелдирбишаан, хей чылдар иштинде коммунал ажил-агый талазы-биле шиит-пирлеттинмейн чыгып келген айтырларны үзе шиитпирлээр сорулгалыг деп, ТР-ниң Баштыңының – Чазаның Даргазының албан-хүлээлгезин түр үеде ынчан күсөдип тургаш, Владислав Ховалыг демдеглээн. Чаа яамыны ТР-ниң Тудуг болгаш чуртталга-коммунал ажил-агый яамызындан аңгылааш, дарга-бошкалар саны көвүдетпейн, көрдүнгөн бюджет чарыгдалын өскертпейн тургускан.

Ол үе чедир федералдыг деңгелде ышкаш Тудуг яамызынга кадык каан турган Тываның чуртталга-коммунал ажил-агый адыры барык 30 чыл иштинде мөөңү-биле хей чаа машина-техника ап көрбээн турган.

Эрткен неделяда Кызыл хоорайның Арат шөлүнге республиканың коммунал ажил-агый адырынга келген машина-техниканы чаа тургустунган ТР-ниң Чуртталга-коммунал ажил-агый яамызының болгаш «Транспорт сервис болгаш төлөвилели» деп күрүне бүдүрүлгезинин удуртулгазынга дамчыдар байырлыг езулал болуп эрткен.

Аңаа ТР-ниң Баштыңы – Чазак Даргазы Владислав Ховалыг чаа техниканың

дүлгүрлерин аңаа ажилдаар чолаачыларга болгаш трактористерге дамчыткан.

Бир-ле дугаарында республиканың хоорай-суурларын долгандыр чайгаар бок төгөр черлер апарган девискээрлерни аштап-арыглаар болгаш бок үндүр сөөртүр сорулгалыг 33 чаа машина-техниканы садарынга 282 сая 570 муң рубль акшаландырышкынны республика бюджетинден үндүргөн. Ол-ла машина-техниканы муниципалдыг оруктарга болгаш өске-даа ажилдарга ажылгап болур. Эрткен неделяда келген техникадан аңгыда, чыл төңүзүнге чедир ам-даа 10 машина-техника республикага келир.

Федералдыг чазактын дузазы-биле Тыва Республика чаңгыс эвес удаа кадык камгалал болгаш өөредилге шугумун таварыштыр он-он чаа «дүрген дуза» чедирер эмнелге автомашиналарын, школа автобустарын ап келген. Онза байдалдар болгаш арга-арыг, көдээ ажил-агый талазы-биле чаа машина-техника база Тываже адыр аайы-биле федералдыг программалар таварыштыр кээп турган. Эрге-хоойлу органның машина-техниказы безин чаартып турарын билир бис. Чүгле коммунал ажил-агый адыры чаа хей машина-техника албаан турганы шын.

Ооң бир чижээ, Кызыл кожуунун төвү Каа-Хем суурнуң чагыргазының эргезинде ол хире улуг суурнуң оруктарын аштаар, бок үндүр сөөртүр чаңгыс боорда, үргүлчү-ле үрели бээр трактор бары болур.

Республиканың хоорай-суурларын долгандыр-даа, оларның иштинде-даа он-он чылдар иштинде чыгып келген бок төгөр черлерни узуткаары тускай машина-техника чокта, хол даяң болдунмас дээрзи билдингир.

Ынчангаш ТР-ниң Тудуг яамызынга «артык баш аары» болуп келген чуртталга-коммунал ажил-агый адырын тудугдан аңгылап кааны кончуг шын болган. Чүгле тудуг айтырларынга безин күш четпейн турган (өскүстер бажыңнарының болгаш өске-даа тудугларга) яамының удуртулгазынга чуртталга-коммунал айтырларынче сагыш салыр үе-даа, күш-даа артпайн турганы база шын.

Мындыг байдалда тудуг болгаш чуртталга-коммунал айтырларын аңгылааш, ол адырларны тус-тузунда аңгы сайзырадыр деп шын шиитпирни үезинде хүлээп алган ТР-ниң Баштыңы В.Т. Ховалыгны деткивес аргажок.

Ам ол адырларны харыылап турар сайыттар бодунуң харыылап турар яамызының ажылы дээш республиканың удуртукчузунуң болгаш чонунуң мурнунга дорт харысалгалыг болур.

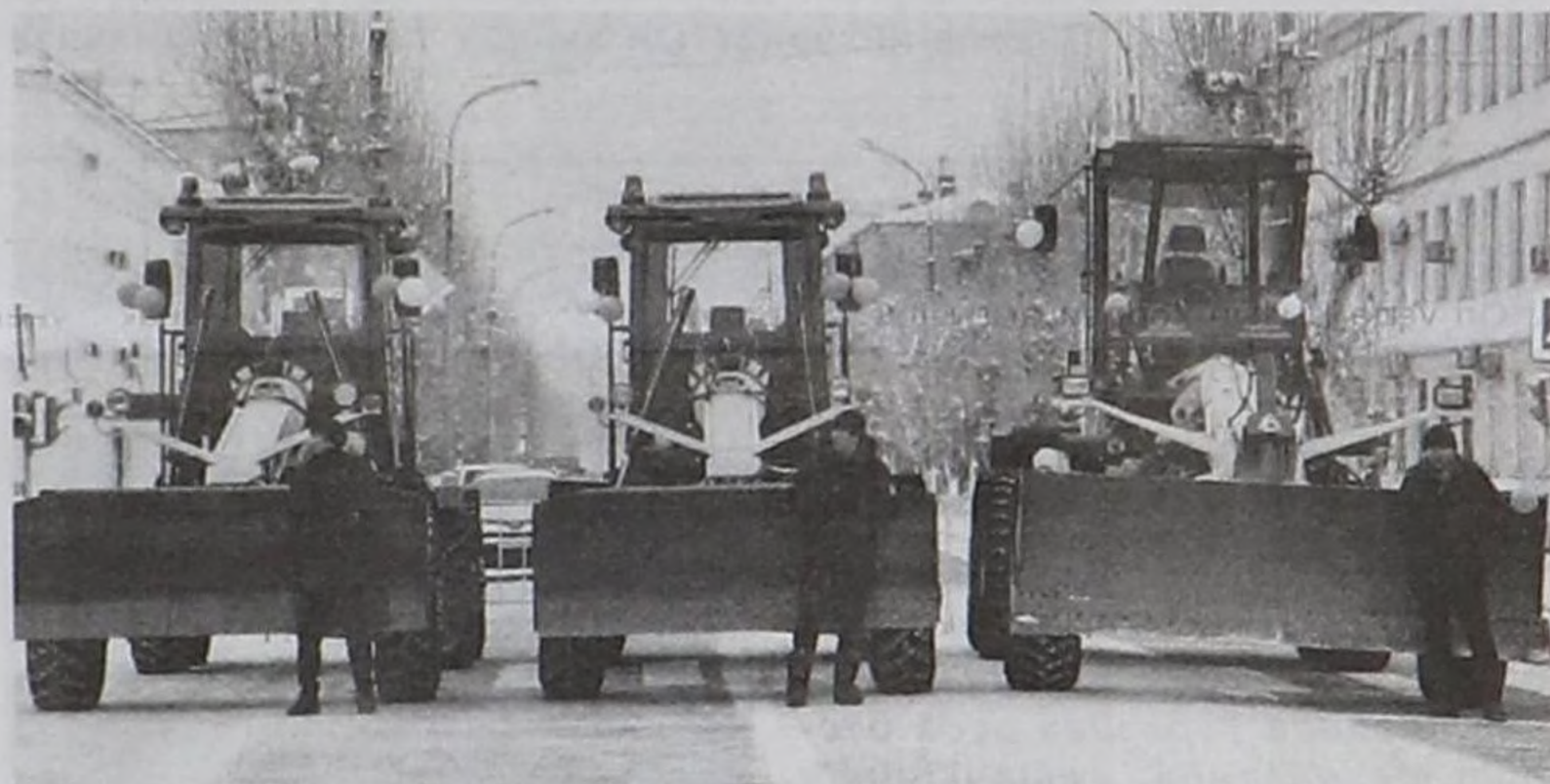
бок-биле демисежир, бок үндүр сөөртүр сорулгалыг кылдыр тургускан.

Бүгү чуртта эгелей берген «бок ре-формазы» бистин республикавыста тор-мозталып, «чорбастай» бергенин чон хүн бүрүде бажыңнарының чанынга чыгып кээр, үезинде үндүр сөөртпээн боктардан көрүп турар.

Ол айтырны дорт харыылаар яамы биле күрүне бүдүрүлгезин тургускаш, оларга чаа тускай машина-техниканы садып берген соонда, ам оларның чүгле билдиги болгаш шудургу ажилдаары арткан.

Коммунал ажил-агыйының чаа бүдүрүлгезин ажиткаш, аңаа чаа машина-техника садып берген соонда, ол бүдүрүлгедэ чаа ажилчын опуттар тургустунганын база демдеглээр апаар. Чаа техникага ажилдаар аас-кежик кижилер бүрүзүнге база таварышпас болганда, чаа бүдүрүлгениң ажилдакчылары машина-техниказынга камныг болуп, эки кызып ажилдаарын күзеп каары артык эвес.

Тывада келген чаа коммунал машина-техниказын: ГАЗ баазында тургускан, кыдыындан чүдүрер, бок сөөртүр МК-

Федералдыг бюджеттен республикага дуза кылдыр келген 1,5 миллиард рубльди шын болгаш чөптүг үлээниң дугайында «Шын» солун бижип турган (сентябрь 15-те үнгөн 69 дугаар үндүрүлгедэ).

Эрткен неделяда Тывада келген чаа коммунал машина-техниказын ол акшаландырышкынның дузазы-биле саткан. Чаа саткан техника чуртталга-коммунал ажил-агыйының ажылын екижидип, чонга ачы-дуза чедирер деңгелин бедидер дээрзинге чигзиниг чок. Ол дугайында Владислав Товарищайович база чугаалап турар.

Чаа келген коммунал техниканы чаңгыс чаа тургустунган «Транспорт сервис болгаш төлөвилели» күрүне бүдүрүлгезинде мөөңүзүн-даа болза, ону бүгү республиканың девискээринде

1552-13 маркалыг 6 машинаны; КамАЗ баазында тургускан, кыдыындан чүдүрер, бок сөөртүр МК-4554-07 маркалыг 6 машинаны; Амкардор 352С маркалыг 2 чүдүрер тракторну; оруктар болгаш чер дескилээр 3 автогрейдерни; Т9.01Я15Р маркалыг бульдозерни Тываның кайы-даа булуңнарынче октаптып болур. Оларны каяа-даа чедир сөөртүп шыдаар 2 КамАЗ-65806-Т5 маркалыг машина, 4 ЗАП-99064Е-0 маркалыг чартык прицептер болгаш КамАЗ баазында тургускан «Батыр» маркалыг күштүг машиналар келген техника аразында база бар. Хей бок сөөртүп шыдаар 2 чартык прицеппи база каяа-даа ажылгап болур.

Десант шериг ышкаш, Тываның кайы-даа хоорай-суурларынга чеде берип шыдаар ол хей санныг болгаш күчүлүг техника баштай чер-черлерде хей чылдар иштинде чыгып келген бок чыылган девискээрлерни аштап-арыглааш, узуткаар сорулгалыг. Ынчалза-даа чайын-кыжын-даа, чазын-күзүн-даа, каяа-даа бойдус айыыл-халавы (үерлер, улуг хар дээш-ле) болу бээр болза, оларның салдары-биле «тутчур» база-ла коммунал «тускай шериг» (спецназ) апаары чугаажок.

Ол коммунал «тускай шерииңиң командири» кылдыр, «Транспорт сервис болгаш төлөвилели» күрүне бүдүрүлгезинин директорунга чуртталга-коммунал ажил-агыйының арга-дуржулгалыг ажилдакчызы болгаш удуртукчузу Алексей Пустозеров томуйлаткан.

Мерген КЫРГЫС.

Буян ООРЖАКТЫҢ тырттырган чуруктары.

Эрткен үеже хая көрнүп...

ЭРЗИНИМНИ АЛГАП ТУР МЕН! МӨӨРЕЙНИН ТӨӨГҮЗҮ

25 чыл бурунгаар, 1996 чылда, черле шүлүк бижири чогаадыкчы кижилерниң бирээзи Алдын-кыс Комбу ол үеде Эрзин кожуунуң чагырга даргазы албан-дужаалга ажилдап турган Екатерина Калга-Хөө-биле ужуражып, төрзүн чериниң дугайында ыры, шүлүк мөөрейин эрттирер дугайында бодалдары-биле үлөжип, арга-сүмезин кириген. Кожуунуң удуртулгазы чаңгыс чер-чурттуу болур шүлүкчүнүң кириген саналоналын деткип, «Эрзинимни алгап тур мен!» деп мөөрейни чарлаан.

«Бир-ле катап өскөн-төрзүн чер-чуртуну алгап-мактап ырлап көрзе дээш, таптыг ырылар, шүлүктер дилээш тыппаан мен. Оон эгелээш-ле Эрзин кожуунуң дугайында ыры болгаш шүлүктүн конкурс-фестивальдарын эрттирери эргежок чугула апарганын билген мен деп» — Алдын-кыс Чамзыриновна Комбу сактып чугаалаар.

Шынап-ла, Совет Тываның 40 чылдаан юбилейи таварыштыр, 1984 чылда, билдингир композиторлар Борис Чамбыт «Байлак Эрзин», Саая Бүрбээ «Төре-Хөлүм» деп ырларны бижзэн соонда, Эрзин кожуунуң дугайында оон өске кандыг-даа ырлар, шүлүктер бижиттинмиз.

1996 чылда бир-ле дугаар эрттирген «Эрзинимни алгап тур мен!» деп

мөөрейниң түңнелинде ниитилел-политиктиг «Шын» солунуң корреспонденти-зи Сергей Чыргалдың «Эрзинимге» деп шүлүүнү композитор Данзын Кертик-оолдун бижзэн ырызын аныяк ыраажы Солун-оол Монгуш күүсеткеш, эң дээди шаңнал Гран-прини чаалап алган. Оон аңгыда, «Эзеңги-Хөл, Төре-Хөлүм» деп ырыны сөзүн бижзэн Алдын-кыс Комбу база ол-ла ырының аялгазын бижзэн композитор Владимир Бюрбюевич Серен олар шылгарап үнгеш, дипломнар болгаш

тускай шаңналдарга төлөптиг болганнар.

Бо мөөрейниң эрткен төөгүзүнге хамаарыштыр база бир солун сактышкыны кирип болур. 1995 чылда Тываның бирги Камбы-ламазы Казак Сандакты чалап алгаш: «Мындыг хемчегни эрттиреривис ол, ном-судурдан ажыдып берип көрүнерем, башкы» — деп дилээривиске, ол мынчаар харыылаан: «Өскөн-төрзүн чер-чуртун алгап-мактап, ыры, шүлүккө алдаржыдып чоруурга, оран-таңды ээлери — «сапыктар» аажок өөрүүр, кижиниң ажил-амыдыралыңа чедиишкннерни сөңнээр, буян-кежикти хайырлаар боор. Ооң көскү чижээ, Хемчик хемниң эрин дургаар чурттап чоруур, чаңгыс чер-чурттугларывыс тыва чон ол-дур. «Бай-ла — Тайгам, Бай-ла — Хемчиим!» деп төрзүн черин кезээде ырлап чоруур болгаш, оларның хей-ады бедик» — деп, Тываның бирги Камбы-ламазы Казак Сандактың меңээ чугаалааны база уттундурбас деп Алдын-кыс Комбу онзалап демдегледди.

«Эрзинимни алгап тур мен!» деп ыры, шүлүк мөөрейин Эрзин кожуунуң 70, 75 чыл болган юбилейлиг чылдарында удаа-дараа эрттирип турган.

Бо чылын мөөрейни бир дугаар эрттиргенден бээр 25 чыл болган, ол ыш-каш, ооң идеялиг эгелекчизи, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, Тыва Республиканың культуразының алдар-

лыг ажилдакчызы база Буян-Бадыргы орденниң III чадазының эдилекчизи Алдын-кыс Чамзыриновна Комбунуң 75 харлааны таварыштыр «Эрзинимни алгап тур мен!» деп мөөрейни Тыва Республиканың Культура яамызы, Улусчу чогаадылга болгаш дыштанылга төвү, Эрзин кожуунуң чагырга чери, Культура эргелели, Тываның Чогаалчылар болгаш Композиторлар эвилелдери деткип, дузалажыр күзелдин илередип, мөөрейниң негелделериниң дугайында доктаал-саавырга таңманы басып, ону хол жүжү-биле бүзүрөткен.

Эрзин кожуун дугайында «Эң тергийн шүлүк», «Эң тергийн ыры сөзү» болгаш «Эң тергийн ыраажы» деп үш аңгы номинацияга шаңналдарны тыпсып, түңнелдерни үндүрер сорулга салдыган.

Ыры-шүлүк мөөрейинге киржир күзелдиг улустуң бижзэн чогаалдарын онлайн хевирге шилип алып болгаш Erzin.biblioteka@mail.ru kombusamdan@mail.ru электроннуң почтаже 2021 чылдың декабрь 15-ке чедир чорудар. А мөөрейниң үшкү чадазын келир 2022 чылдың февраль 19-та Эрзин кожуунуң Культура бажыңыга эрттирер. Аңаа киржир ыраажы кижилер үш ырыны күүседир. Ыраажыларның баштайгы күүседир ырызының авторлары 1-2 мөөрейлерниң киржикчилери болур, а ийги ырының сөзү болгаш аялгазы Алдын-кыс Чамзыриновна Комбунуң болурун бо эртер мөөрейниң негелдезинде тодаргай айтып каан. Ооң мурнуу чарында 2022 чылдың февраль 15-ке чедир erzin.klub@mail.ru электроннуң адресче шилип алган ырыларының дугайында ыраажылар тус-тузунда чагыглары кирир.

Наадым байырлалыңа тураскааткан тыва хүреш маргылдаазынга бир-ле дугаар автомашинаны шаңналын кым тывыскаан? Бо айтырыгга дораан харыы тывары берге-ле боор. Чүге дизе оон бээр ам 23 чыл эрткен. Ол дээрже тыва хүрештиң эрткен төөгүзү-дүр.

Бо хүннерде Тываның Адалар чөвүлелиниң даргазы, эрткен вектиң 1990 чылдарында Тыва Республиканың хереглекчилер эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Хонук-оол Монгуштуң чугаазы-биле алырга, 1998 чылда Наадым хүрежинге «ВАЗ-2105» маркалыг автомашинаны Россияның хереглекчилер эвилелиниң Центросоюз деп баштаар чериниң «Северторг» деп садыг, кооперация салбырының удуртукчузу Дамир Саликов деткиччилеп салган.

Хонук-оол Монгуш: «Ол хүн Кызылда «Хүреш» стадионунга 1998 чылдың май 9 — Улуг Тиелелге хүнүнге тураскааткан тыва хүреш маргылдаазы чаа доозулган. Аныяк, шыырак мөге Аяс Монгуш

ТЫВА ХҮРЕШКЕ КОЛ ШАҢНАЛ — БАШТАЙГЫ «ВАЗ 2105-ТИ» КЫМ БЕРГЕНИЛ?

Дамир Саликов биле
Хонук-оол Монгуш.

аңаа шүүп каан. Адаан-мөөрей соонда стадиондан үнүп келиримге, Тыва Республиканың Президентизи Шериг-оол Ооржак, айыыл чок чер албанының начальниги Чаңмыр Удумбара, иштики херектер сайыды Сергей Монгуш база Президентиниң чөвүлекчизи Калындүү Монгуш чугаалажып турлар. Шериг-оол Дизижилович мени көрүп кааш: «Бээр, бистиң чанывысче чедип келем, Хонук-оол Доржуевич» — деп кыйгырды. Чанынга басып чеде бээримге, «Тыва хүрештиң шаңналдарын шыырак деңнелче көдүрүп үндүрер, шүүлген мөгеге автомашинаны тыпсыр талазы-биле айтырыгны дугуржуп тур бис. Сээң ажилдап турарың Хереглекчилер кооперациязының шугуму езугаар, Москвада таныыр-билер удуртукчу даргаларың эвээш эвес болгай. Оларның-биле дугуржуп тургаш, Наадым хүрежинге бир автомашинадан шаңнал кылдыр эккеп көрөм» — деп чугаалады.

Ол чугаа соонда Москвада Россияның хереглекчилер эвилелиниң төвү — Центросоюзтун удуртукчузу Валентин Ермаковка ужуражыры-биле, Кызылдан ужуп үнүптүм. Аңаа баргаш, Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазаның дилзэн дыңнадып чедирдим.

— Удавас бистиң Тыва Республикага улуг байырлал — Наадым болур. Бо эртер байырлыг хемчегниң эң кол спортчу маргылдаазы тыва хүреш болур чүве. Ол дээрже тыва чоннуң езулуг «кужуру» эң ынак байырлалы-дыр. Шүүлген мөгеге автомашинаны тыпсыр бодалдыг бис. Ынчангаш Тываның Чазаның болгаш Хереглекчилер ниитилелиниң мурнундан, автомашинадан бо улуг спортчу байырлалга садып бээрчирни диледим» — деп чугаалаарымга, Валентин Филиппович мени кичээнгеилиг дыңнап дооскаш:

Кызылче «ВАЗ-2105» маркалыг автомашинаны эккедирип алган бис.

Тыва чоннуң Наадым байырлалын сонуургадып көргүзери-биле, кол деткиччисти бодун Кызылче чалап алдывыс. Дамир Саликов «Тос-Булак» аржаанның девискээринге республиканың хамчаякчыларының ол черни ыдыктаан езулалын база аът чарыжын көргөн, Виктор Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театрынга байырлыг хуралга олуршкан, ол ышкыш артистерниң концерт болгаш оюн-тоглаазын магадап ханмаан. «Азияның төвү» тураскаал база Улуг-Хемниң эрик кыдындан бээр селгүүстеп, Кызыл хоорайның тураскаалдыг чараш черлери-биле база танышкан.

Наадымның улуг спортчу байырлалы — тыва хүреш маргылдаазына шүүлген мөге Аяс Монгушка эң кол шаңнал «ВАЗ 2105» маркалыг автома-

НЕМЕЛДЕ МЕДЭЭ: Тыва Республиканың тыва хүреш федерациязының даргазының оралакчызы Владимир Кара-Монгуштуң дыңнатканы-биле алырга, 1990 чылдар төнчүзү 2000 чылдар эгезинде кожууннарга эртип турган тыва хүреш мөөрейинге бир-ле дугаар «ВАЗ-469» маркалыг автомашинаны Валерий Базырович Монгуш деткиччи болуп салган. 2000 чылда Чөөн-Хемчик кожуунуң төвү Чадаана хоорайга долгандырыг дүрүм-биле эрткен тыва хүреш маргылдаазына шүүлүп үнген мөге Аяс Монгушка ук автомашинаның дүлгүүрүн байырлыг байдалга тывыскаан.

— Ийе, черле дузалажыр бис — деп харыылааш, Центросоюзтун салбыры болур «Северторг» деп аттыг хереглекчилерниң садыг-саарылга чериниң удуртукчузу Дамир Саликовче долгааш, автомашинаны садып бээр даалганы берди. Ол дораан Дамир Режапович-биле ужуражып чугаалажып, Абакан хоорайже, оон соонда

шинаны «Хүреш» стадионунга тыпсып бээр езулалга Дамир Саликов боду база киришкенин, амгы үеде Тываның Адалар чөвүлелиниң даргазы Хонук-оол Монгуш демдеглевишаан, солун сактышкынынары-биле үлешти.

Арынны Мерген ОНДАР
белеткээн.

Шүүлген мөге

ТАР-ның 100 чылынга

ДОШКУН ЧЫЛДАРГА ТОРУЛБААН

Раиса Ажыевна ажил үезинде. 1965 ч.

ТАР-ның тургустунганындан бээр 100 чыл оюн демдеглээн төөгүлүг чыл адакталып келген. Бо чылдың дургузунда Тываның хөгжүлдизинге көскү исти арттырган билдингир кижилер дугайында хөй материалдар солун-сеткүүлге бижиттингилээн. Бо удаада номчукчунуң кичээнгейинге эң баштайгы херээжен даш чонукчузунуң дугайында чугаалаксадывыс.

Декабрь 10-да Тываның бир дугаар херээжен даш чонукчузу, И.Е. Репин аттыг Күрүне шаңналының лауреады, Тыва АССР-ниң алдарлыг чурукчузу, "Шын" солунуң чажыды Раиса Ажыевна Аракчаа чораан болза, 96 харлаар турган ийик.

Раиса Аракчааның ады совет үеде чүгле Тывага эвес, а делегейге диңмилеп турганын төөгү материалдары бадыткап турар. Ооң хөй талалыг чогаадыкчы ажил-ижиниң дугайында болгаш Тываның ус-шеверлериниң даш чонар уран чүүлүнүң сайзыралынга кириген үлүг-хуузу, шынап-ла, улуг дээрзин С.И. Вайнштейнниң "Тываның улусчу уран чүүлүнүң төөгүзү", С.М. Червонаяның "Тыва Республиканың чурукчулары" деп бижээн ажилдарындан хөйүнү номчуп болур.

Ооң 1965 чылда бир дугаар чонар-даштан аът дүрзүзүн чазаан ажилы хөй мастерлерниң бедик үнелелин алгаш, 1970-1980 чылдарда Бүгү-россия чергелиг делгелгелерге үнүп эгелээн. Бир дугаар тыва херээжен даш чонукчузунуң чонар-даштан чазаан ажилдарын Индия, Германия болгаш өске-даа даштыкы чурттарның чону сонургап, мастерниң бодун чалап, солун делгелгелер болгаш ужуражылгаларны хөйүнү чорудуп турган.

Бо хүнде алдарлыг даш чонукчузунуң 1960 чылдан 1990 чылдарда чазаан 100 ажыг ажилдары Тываның Национал музейинде шыгжаттынган. Раиса Ажыевнаның база бир ажыдышыкы, чонар-даштан чүгле дириг амытанныр эвес, а амыдыралга ажыктыг, чижээ, карандаш сугар

саваны, аяк-сава аймаан чазап эгелээн улустуң бир дугаары кылдыр санадып турары болур. Ол дугайында төөгү материалдарында маргыш чок кириген.

Бо алдарлыг даш чонукчузунуң чурттап эрткен амыдыралының дугайында кайда-даа бижиттинмээн барымдаалар дугайында ооң чеди кады төрээнериниң аразындан чаңгыс арткан дуңмазы – 87 харлыг хоочун башкы Данаа Ажыевич Түлүш сактыышкыннары-биле үлешти.

"КОНТРЛАР" ДИРТИП
ӨЗҮП КЕЛДИВИС

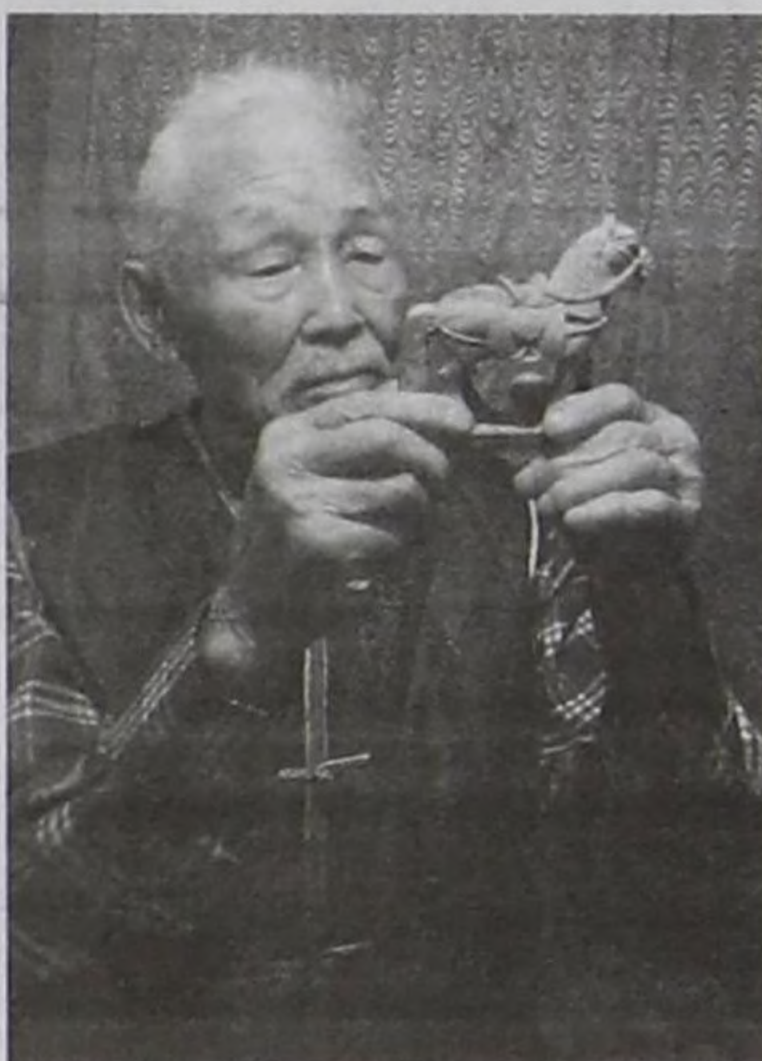
Ада-иевис Чаа-Хөлдүн Кара-Тал Түлүштеринден үнген улус. Ачамны Дүктүг-Ажы Чамыянович Түлүш дээр, авамны Кызылбай Көк Ховалыговна дээр. Ынчаарга бис 1941 чылга чедир аас-кежиктиг, бүдүн-бүрүн, мал-маганныг, багай эвес чурттап чораан бис. Шулту чеди кижиге бис: улуг акым – Кускайлы, уг-баларым – Раиса, Наталья, Ийне (Нина), ооң адаанда мен, дуңмаларым – Мария, Александра. Бо хүнде мен чааскаан арткан мен.

1941 чылда чүве. Январының кончуг соок хүннериниң бирээзинде кыштаа-выска кезээки мүн манап олурган бис. Хенертен ыттар эзере берген соонда, үнүп чадап, четтикпейн турувуста, бирээзи орус, бирээзи тыва, ийи кижиге кирип келген. Ачамче дораан боозун аннып: "Тур, ашак! Холуң көдүр!" – дээш, ачамны үжөп эгелээн. Оон ачамны бистен адыра, азыгга олуртуп алганнар. Үжөп-үжөп, чүнү-даа тыппааннар. Ачамны ынчаар-ла кезээки чем-даа ишпээнде, бодунуң адынга ээртээш, олуртуп алгаш, чоруй барган. Чүү дээш тудуп алпарганын кым-даа билбээн, биске ол келген улус чүнү-даа чугаалаваан. Эртенинде дыңнаарывыска, ол дүне Чаа-Хөлдөн алды кижини тудуп алгаш барган болган. Оларның аразында ачамның кады азыраан дуңмазы Айыр-Санааны (шопазы Чарык-Баштыг дээр) база тудуп алган болган...

Сөөлүнде дыңнаарывыска, "Контр херээ" дээш буруудаан дээн. Ынчаар-ла авам чеди ажы-төлү-биле кыштагга чааскаан артып калган. Ачамны тудуп алпарган соонда мал-маганны шуптузун хавырып алпарган. Бистиң өөвүс чанынче улус-даа чагдавас, аалдар кожа хонмас. Кады чурттап турган аалдар шупту көжүп чоруй барган. Оспаксыргай чаңгыс өг алпарган бис. Улус бисти оюп эртер, "контрлар" дээш шупту бак көөр турду. Авам аңаа кыштааш, Чаа-Хөлдүн Кара-Талда Көжээ-Бажы деп чазаавысче көжүп бадып келген бис.

КОКАЙГА МАЛЫН КААП
БЕРГЕН ДЭЭШ ШИИТТИРГЕН

Дөрт айда ачам сүгнү Шагаан-Арыгга ТАР-ның үнүшкүнүгү суду шииткен дээр

Данаа Ажыевичиниң холунда
угбазының белээ. 2021 ч., декабрь.

чораан. Бис корткаш, ынаар барбаан бис. Сураан дыңнаарывыска, ол улусту Шагаан-Арыгның клувунуң сцена кырынга олуртуп алгаш, долгандыр кызыл пөс-биле кажаалааш, боолуг шериглер дөрт чүгүнде туруп алган турган дээр. Ачам сүгнү көөрге, кижиге таныыр аргажок арып-дорупкан, чудааны кончуг болган. Эгезинде дөгөрезин адып шиидер дээн. Буруудаттырып турар чүүлү дээрге, ынчан ТАР үезинде малдың бажын 2 сая чедирер деп чарлык үнген турган. Араттарның малын бүртүкөп алгаш, чылдың-на мал бажын санап, хынап турган. Бир эвес малы тудуан, чудап өлгөн азы кокай тудуп каан, оорлаткан болза, малының бажы эвээш болган улусту "контр" дээш тудуп, хоругдап турган.

Ачамны буруудаткан чылдагааны, 1940 чылда күзүн угбам Нина-биле хой кадаргаш, кезээ кириерде, хоювустуң чартыгы үстүп чыдып калганын билбээн болган бис. Ачам ол дүне үстүп чыдып калган хойларның соондан дораан чеде бээрге, шуптузун кокай тудуп каан болган. Эртенинде арбан даргазы ону билип кааш, айыыл чок чериниң улузунга дыңнадыпкан болган. Ачамны ынчан база өжөгөзээн малын кокайга каап берген

дээш, шаг болган. Оон эгелээш-ле чүү-даа боорга, багай-ла, буруулуг-ла кижиге ачам болу берген. Ооң кадында 1941 чылдың кыжын Кара-Талдың школазы база өрттени берген. Ону база контрлар өрттеткен дээш, ачамга шамнаан. А херек кырында бистиң-биле кады чоруур Чолдак-Хелиң деп кижиге турган. Шала угааны база четпес чораан кижиге чүве. Ол ынчан школага одакчылап турган. Дүне одап тургаш, кичээнгей чок болганындан көс чаштааш, өрт өөскүп үнген болган. Оон ол кижиге боду кортканындан хараал-чаже сугже шурай берген. Ынчаар барган.

ОРНУКШУТКАН ЧЕРИН БЕЗИН
БИЛБЕС БИС

Кара-Талга турувуста, мал бажы өскөлөрдөн хөй турган-даа болза, ачамның азыраан адазы угундан тура мал-маганныг, бай чурттап чорааны база чылдагаан болган. Феодалдар ажы-төлү дээш эгезинден тура кыдыглап турганын сөөлүнде билген бис. Суд шииткелин кылган. Ачамның дээди шииткелин ТАР-ның Биче хуралының президиуму 8 чылга солуп каан деп дыңнаан бис. Ол-ла.

Та кайы лагерьге алпарган, кажан, каяа, канчап барганын кым-даа мынчага чедир билбес. Чаңгыс сөс-даа келбээн. Ачамның орнукшуткан черин-даа көрбээн бис. Архивте безин ооң дугайында чаңгыс-даа саавыр чок. Бо хире улгат-кыжемеге чедир сагыжым өйүп чоруур айтырыг бо.

Ачам 1901 чылда төрүттүнген кижиге. Боду кончуг шевер кижиге. Ол үеде чоок-кавының чаңгыс өг ыяжы кылып билир кижиге ачам чораан. 1941 чылда, тудуп алпар мурнуу чарында, кыштаанга боду бажыңны тудуп алган турган. Черле чазаныр. Авам база даараныр. Кара-Тал арбанының аалдары авамга хеп-сын чагып, даарадыр турган. "Зингер" дээр даараныр машиналыг турган. Ол кыжын ачамны тудуп алпарда, мал-маганны хавырып турда, авам ол машиназын ча-жырыпкан. Ооң ачызы-биле ачам чокта, каш чыл дургузунда улус чагыы даарап берип чорааш, хөй ажы-төлү, бисти, азырап өстүрүп алган. Кончуг чараш тыва тону турган. Ону хавырап дээрге, кедип алгаш, шуут бербээн. Каш чылдар эрткенде, амыдырал шуут кызагдап келгенде, авам ол тонну кызырак беге орнапкаш,

бистиң кыштап чиир эдживисти ынчаар ылдыртып алган.

Ававыс аарааш, 1944 чылда кыжын чок алпарган. Ол ынчан Драпан деп акым авамны ораар пөс тыппайн кыжын чоок-кавы суурларның садыгларын шуптузун кезээш, ады бусталып турар кылдыр шаап тургаш, кожа аалдан арай деп ақ пөс тып эккелгеш, аңаа ораагаш, ажааган.

Эгезинде улус-чон бистен хоорлуп чоруй баарга, ыткыр чүве чугаалавас, улустуң соок караан көрбес дээш, кончуг шиммээн дааш чок, ачаавыс дугайында сураглаарындан безин коргар турдувус. Чылдар шуужуп, үе өскөрлөп-ле турар. Бир-ле черден медээ дыңналып-ла кээр боор деп, бүгү назынымда манап келдим. Чок. Архивтерде-даа кандыг-даа медээ чок. Оода дириг чорааш, ачамның орнукшуткан черинге чаңгыс катап четкен болзумза деп бодаарымга, чүү-даа билдинмес, херек-чүрек сыңышпастай бээр-дир.

ТЕЙ КЫРЫНДА ХАР ДҮРЗҮЛЕР

Раиса угбам ачаавысты хоругдап алпар үеде 16 харлыг турган, мен 7 харлыг турган мен. Авамга дузалажыр дээш, угбам сургуул-даа кирер чай чок болган. Мал кадарар кижиге база Раиса угбам турган чүве. Ол бистиң ойбак-дыдывысты септеп, хол-хаптары, чүвүр-хөйлең дээш кедер хеп аймаан шуптузун даарап турган. Бичиизинден тура кончуг шевер кижиге.

Раиса угбам хой кадарып чорааш, даянгыжы-биле хөртүк кырынга бир-ле дүрзүнү чуруй шааптар, азы хардан мал дүрзүлерин чай кадында кыла кааптар. Ырактан көөрге, шынап-ла, тей кырында хой азы өшкү харап алган турар ышкаш, агара берген турар боор чүве. Ону бичии улус дыка сонургаар турган бис. Оон каш хонганда хадыза-хадыза, ол хар дүрзүлерден чүү-даа артапкан баар.

Улуг акым мал-маганга сиген-шир-биил белеткээр, одаар от-көс чыыр дээш, шуут чай чок. Ынчаар-ла боттарывыс борастанып өзүп келдивис. Ол үеде сургуулга өөренип кирер дээривиске, бисти "контрлар ажы-төлү" дээш школаже кирибейн турган. Оода бичиилерин бисти бижик-билиге өөредип алыр дээш, Раиса угбам дыка кыска.

(Уланчызы 7-ги арында).

Раиса Аракчаа оолдары Сергей, Володя болгаш кенээттери-биле.
1985 ч. Кызыл хоорай.

(Төнчүзү. Эгези 6-гы арында).

КЛАССТЫҢ ЭҢ УЛУУ, ЭҢ БЕДИИ

Арай деп 14 харлыымда Чаа-Хөл шко-
лазынга бирги классче бодумдан бичии
6-7 харлыг оолдар-уруглар аразында
өөренип кирген мен. Класстың эң улуу,
дурт-сыным база бедик, ыядыңчыын кан-
дыг дээр. Ынчан школаның директорунга
төреливис Андрей Михайлович Тараачы
деп башкы ажилдай берген деп дыңнааш,
Раиса угбам ол башкыдан бүдүү дилээн.
Ооң соонда, харын-даа мени школаже
хүлээп алган чүве. Өөренип эгелей бээ-
римге, улус мени аажок шоодуп, шаг
болуп турган. Ам канчаар, кулаамны
кызып алгаш, бижик-билигге өөренип
алыр дээш, бүгү дора көрүүшкүнү ынчан
шыдажып эрткен мен. Директор бистиң
төреливис дээрзин шуут чажырап турган.
Улус билип каапса, школадан үндүрүпсе
канчаар дээш, боттарывыс база ол дуга-
йында шуут чугаалашпас турдусу. Бирги
классчыларны бүрүткөп турган башкыга
чеде бээримге, мени аажок шоодуксап:
"Кайы үңгүрдөн үнүп келгениң ол, оол?"
— дээш, кыжырып шаг болуп турар чүве.

Өөренип эгелей берген бис. Ынчан
школаже кирер мурнунда албан чыс-
каалып алгаш, гимни ырлажып турдусу.
Чыскаалыр деп баарга, дыка ыядыр мен.
Бичии уруглар, оолдар аразында улуг-ла
алчагар ашак чыскаал бажында мен,
эпчогу кончуг чүве. Сөөлүндө, улустуң
аксын дыңнаваас дээш, чүве ыттавайын
кулакты кызып алгаш, эрттирип чорааш,
ынчаар чаңчыга бээр чораан, белен-
селен чүве чугаалаксаваас апаар. Алды
класска өөренип турувуста, Татарстандан
орус башкы келген, өг-бүлөзи-биле, фа-
милиязын чүгле сактыр-дыр мен, Сеняшин
дээр. Аныяк башкывыс школаның дирек-
торунга чедир эки ажилдаан. Чаа-Хөлге
ийи каът школаны ол туттуруп каан чүве.

УГБАМНЫҢ АЧЫЗЫНДА БАШКЫ БОЛДУМ

Школага 7 классты 1954 чылда доос-
тум. Оон Кызылдың башкы училищезинче
көөренип кирип алгаш, шериг албанынче
келдирти бээрге, ону Латвияның Рига
хоорайынга 3 чыл эрттирип тургаш, чо-
лаачы курузун аңаа доозуп алган мен.
Шеригден келгеш, колхозка чолаачылап
кирип алгаш, ажилче шуудап кире берген
турдум. Ынчан угбам мени училищеге
өөредилгени уламчылаарынче албада-
ваан болза, ол хевээр чолаачы болуп
турган боор мен. Башкы училищезин
1961 чылда доостум. Угбамның ачызында
башкы эртемниг болганым ол.

1994 чыл. Володяның белээ.

Угбам боду бижик-билигге өөренип
болза, база бир эртем талазы-биле
шылгараңгай улустуң бирээзи-даа апаар
турган чадаваас деп, бодап чоруур мен.
Ол херек кырында школага өөренимзэн-
даа болза, бистен номчуп, бижип турар
кылдыр бодунуң кызымаа-биле өөренип
алган. Совет үеде, хөйге билдингир апар-
ган үезинде, бижик-билигге өөренимзэн
деп бижири эпчок турган боор, даргалар
база ол чүүлду бижиксесевес турган. Кажан
Индияга делгелгезин эрттирери-биле
чаладыпканда, ооң допчу намдарынга 4
класс дооскан деп бижип каан. Ол хевээр
бүгү документилендер ынчаар арткан.

"ЭКИ КИЖИЛЕР" ДИРТИП, АДЫВЫСТЫ АГАРТКАН БИС

Чеди кады төрзэн угбаларым, дуң-
маларым аразындан үш кижилер эртем-
сургуул четкен бис. Мен, мээң соомда
Мария дуңмам эмчи сургуулун дооскан.
Ол бүгү назынында Шагаан-Арыгга эмчи
сестразы болуп ажилдап чораан. Хеймер
дуңмавыс Александра 1957 чылда 8-ки
класска өөренип тургаш, кады баксы-
рааш, эрте-ле чок болду. Улуг акывыс
Кускайлы "Найырал" совхозтуң тургу-
зукчуларының бирээзи, директорунга
чедир ажилдаан. Раиса угбам чеже-даа
бижик-сургуулга өөренимзэн-даа болза,
ол бодунуң ус-шевер салым-чаяаны-
биле делегейге ады-сураа билдингир
болуп, Тываны алдаржыткан. Наталья
(Бүдзэнчик) угбам Ак-Туруг школазынга
бүгү назынында повараан. Ийне (Нина)
угбам өгленген соонда, Олчамай деп фа-
милиялыг апарган. Ол бүгү назынында
эки малчын болуп ажилдааш, ТР-ниң
алдарлыг малчыны атка төлептиг болду.
Чеже-даа берге амыдыралды көрүп өзүп
келген-даа болзувусса, ажыктыг ажилды
кылып чорааш, чонга макталдыг, багай
эвес диртип, ам-на адывысты агарткан
бис.

Ачавысты 1963 чылда агарткан деп
солунга парлаан-даа болза, бүгү доку-
ментиленди дыка үр холга ап шыдаваан
бис. Тока эрттирбээн. Чүгле 1995 чыл-
да "Шын" солунга катап база ады үнүп
келгенде, документиленди кылган. По-
литиктиг шаажылап когараан дээш,
пенсиямда 1 муң рубль компенсацияны
ай санында немепп турар. Хавырган мал-
маган орнунга 600 рубль төлөп берген.
Шупту улешкен бис. Хавырып турда,
ада-иевистиң бода малының бажы — 30-
40, чылгы мал — 20 ажыг, шээр мал — 600
баш ажыг турган. Хамыктың ужуру бо
мал-маганны эгидип алырында-даа эвес,
а ачавыстың чырык адын агартып кааны
биске кол болган.

СҮТ САДЫЫ БИЛЕ БАЖЫҢ АРАЗЫНГА ЧЕТТИГИП

Раиса угбам бичиизинден кадыг
ажылга өөренип болгаш, ажил черле
далдаваас. Ол 21 харлыг тургаш, Кара-
Тал чурттуг башкы Василий Аракчаа
честевис-биле өгленген. Олар үш оол-
дуг болган. Честевис чоорту шагдаалай
берген. Ынчан кончуг май чок, бачым
ажылдыг честевис ажылының аайы-биле

бажыңга көңгүс орбас турган. Ынчан
угбам аштакчылап-даа турган, сүт са-
дыыңга-даа ажилдаан. Чай кадында-ла
бажыңда чаш оолдарын көрүп каап,
оларын аштатпайн-суксатпайн азырап,
бажың ажылын кылбышаан, та канчап
четтигип чораан кижилер. Шыдамык-ла кижилер.
Честемни хуваалда өзугаар Мөңгүн-
Тайга, Тожу кожууннарже чорудуптарга,
угбам оолдары-биле кады соондан
чоруптар. Тожуга элзэн чурттап турда,
чиң сөөрткен улус чеде берген. Угбамны
оларга кошкаш, честем чандырыпкан.
Ынчан аргыжылга берге үе турган бол-
гаш, уурук-сууруктап бээрлеп турганнары
ол диин. Бис баштай элдепсинип турган
бис. Оон элзэн болганда, честем чедип
келгеш, Ийи-Талга башкылай берген.
Оолдары Сергей, Олег, Владимир үжелээ
ачазын дөзөп, шагдаа эртемниг бол-
ганнар. Авазының чонар-даш чазаарын
Володя дөзөп алгаш, кончуг чараш, ава-
зындан-даа шыырак чазап турган кижилер.
Ол каш чыл бурунгаар чок болган. Ооң
биске чазап берген улузун (драконну) ам-
даа камныг эдилеп чор бис. Угбам меңээ
шыдыраа чазап берген турган. Ооң ийи
фигуразын Тожуга чидирип алган бис.
Ону катап кылып берзин дээш Володяга
берип каан турувуста, ол кылырын кыл-
гаш, бир кижилер сонугарга бээрге, аңаа
садыпкан сураа үнген. Ам угбамның
чазаан ажилдарындан аът арткан. Ону
ажы-төлүмге камныг эдилээр кылдыр
чагып тургаш, арттырып бээр мен.

буруумну миннип тур мен — авт.)

Угбам Раисаның дугайында ном
кылдыр үндүреринге белен бижип каан
чүүл бар, кээп ап алыңар деп, Монгуш
Кенин-Лопсан каш чыл бурунгаар чугаа-
лап турган. Ону оолдары ап чадап турда,
чүвениң хөлү эртип тур ышкаш. Ол улуг
өгбе база улгадып, харыксырай берген
деп дыңнадымыс.

АЛДАН ЧЫЛ КАДЫ ЧОР БИС

Училищени дооскаш, хуваалда өзү-
гаар 1961 чылда Тожуга ажилдап четкеш,
бирги классчы 42 сургуулду башкылап
кирипкен мен. А өөм ишти Түлүш Дадар
Торлуковна-биле башкы училищезинге
өөренип тургаш-ла танышкаш, кады 1995
чылга чедир, пенсия үнгежеге Тожуга
башкылап ажилдадымыс. Кады чурттаан
эжим училище соонда Кызылдың башкы
институдунуң тыва дыл болгаш төөгү
факультетин дооскан. Ол РСФСР-ниң
Улус өөредилгезиниң тергенин аттың
эдилекчизи кижилер, ам 82 харлыг. Бодум
Ленин ордени-биле бир шагда шаңнаткан
мындыг башкылар бис. Аныяваыста
куда эрттирип шыдаваанымга, эжимниң
мурнунга мынчага чедир буруузунуп
чоруур мен. Ынчалза-даа 10 чыл бу-
рунгаар алдын кудаывысты ажы-төлүмүс
эрттирип берген. Үш ажы-төлдү өстүрүп
каан бис. Улуг огулус Александр Да-
нааевич Түлүш Красноярскиниң ТКУ-да
салбырын инженер-механик эртемниг
дооскан. Ам 59 харлыг, пенсияда. Ийи

Данаа, Дадар Түлүштер уйнуктары-биле. 2021 ч., декабрь. Кызыл хоорай.

ЧЕРЗИ-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГАДАН ЭГЕЛЭЭН

Бир катап Өлчей честем биле Наташа
угбам Үш-Белдирже аржааннап чоруур
деп барган. Ол үеде Рая угбамның оол-
дары шору өзүп келген турган. Кезээде
ажыл-агый, оолдары дээш чайзыраан
чоруур боорга, бичии дыштанып алзын
дээш, угбамны аржаанче эдертип алган-
нар. Аржаанга чеде бээрге, ол үеде хөйге
билдингир апарган даш чонукчузу Черзи
Хола-Салович Монгуш дыштанып турар
болган. Ынчан угбам ооң чанынга чедип,
көрүп тургаш, даштан дүрзүлери кан-
чаар чазаарын өөренип алган. Ынчаар-ла
угбамның чонар-даш чазаарынче сонугу-
галы ол аржаанга алдарлыг казаныкчы-
биле ужуражылгадан эгелээн. Чогум
ыяштан бичии уругларга ойнаарактар,
омааш болгаш дазылдан аяк-саваны
ачамдан чазап өөренип алган, билер тур-
ган. А даштан казанырын ол бир дугаар
ынчан көргени ол.

Колдуунда мал-маган чазаар, чер-
лик дириг амытаннар, аяктар, шыдыраа
дээш баар. Оон сайыраза-сайыраза,
даргаларның чагыы өзугаар Ленинниң
хөректен тура дүрзүзүн безин чазап
турган. Барбаан-четпээн чери-даа чок.
Чаңгыс херээжен даш чонукчузу дээш,
даргалар деткип, шаңнал-макталды
үзүктөл чок берип турган.

Оолдары өскөн. Улуг огул Сергейниң
шилгилгези-биле Бай-Тайгадан база бир
алдарлыг даш чонукчузу Көгел Саая-биле
кудалашкан. Рая угбам 1990 чылда чок
болган. (Раиса Аракчааның огул Сергей
Васильевич болгаш өөнүң иштиниң
амгы үеде кадының аайы-биле ужура-
жыры болдунмаан. Бо төөгүнү тодаргай
бижип шыдавааным дээш номчукчуга

дугаары Светлана Данааевна — башкы,
физика-математика башкызы, үш дугаар
огулус Олег Данааевич чолаачы кижилер.
Алды уйнуктуг, үш уйнуктарының уруг-
ларлыг бис. Пенсиялап алгаш, Кызылга
бажың-балгат тудуп алгаш, инек хаван,
дагааны азырап, огород тарып, уруг-да-
рыга дузалажып чор бис. Ам назы-хар
улгадырга, мал тудары аартай бээр-дир.
Тожудан маңаа келгеш, чон аразынче улуг
кирбейн барган бис. Юбилейлиг чылда
билдинмейн артып калганывыс эскерип
олур бис. Боттарывыстың күжүвүс-биле
тудуп алган бо ийи каът бажында ам 28
чыл чурттап тур бис.

Чаңгыс билбейн чоруур айтырым
бар. 1995 чылда политиктиг шаажылап-
дан когараан улустуң бажың оочурунга
туруп алган мен. Ынчан даңзының 34 ду-
гаарына оочурга бижээн чүве. Чылдың-
на демдегледип турган бис. Ш. Ооржак
дарга чоруткан соонда, ол оочурувус
олчаан шимчээр хамаанчок, шуут оочур
читкен. Айтыраарывыска, ниити оочурже
кирген дээр. Ол олчаан куруг. Кымдан
айтыраар аайын-даа тыппастаан бис.

ТАР-ның 100 чылын демдеглээн төө-
гүлүг чыл эртип турар-дыр. Бо үе дур-
гузунда Тывавыс эки сайзырап келди.
Чедишкиннер хөй. Кады ажилдап чо-
раан эш-өөрүмге аас-кежикти, кадыкшыл-
ды күзээр-дир мен. Ажил-агый шуудап
эгеледи, хөмүр өртээ чиигээн, ол черле
эки болду. Амыдыралды эки талаже
экижидер дээш, амгы даргалар кызып
ажылдап турары көскү-дүр. Ону бис улуг
улус көрүп, өөрүп олурар-дыр бис. Тыва
чуртувус моон-даа соңгаар сайзыраар-ла
болзунам!

К. МОНГУШ.

Чуруктар Түлүштерниң хуу архи-
винден болгаш авторнуу.

ТАР-НЫҢ 100 ЧЫЛДААНЫНГА

ССРЭ үезинде тырттырып үндүргөн хөй уран-чечен кинофильм-нер аразында көрүксенчиг болгаш алдарлыг, уттундурбас чараш ырыларлыг «Свинарка и пастух» деп кинону (1951ч., режиссеру Иван Пырьев) эрткен неделяда «5» телеканалга база катап таалап көрдүм.

Бо кинофильмни көрүп ора, 1957 чылда Бүгү-делегейниң аныяктар болгаш студентилер фестивалына киржири-биле совет чурттуң төвү Москва хоорайже Тывадан хөй-ле уран талантылыг болгаш бөдүүн ажил-ишчи кижилер чораанын сактып келдим. Фестивальдың көрүлдөзүнге бистиң алдарлыг «Эл-дек шыгырааш» танцы-самывыс база хөмөй-сыгыдывыс делегейни кайгаткан — Максим Дакпай фестивальдың алдын медалының эдилекчизи болганын төөгүдөн билер болгай бис. Аңгы-аңгы адырларда ажилдап турар аныяктар ВДНХ делгелгези-биле танышканнар. Оларның аразында мээң улуг өгбөм Михаил Оруспаевич Нордуп-оол.

Ооң авазы биле мээң авам кады төрөөн алышкыларның уруглары, олар Улуг-Хемниң Демир-Суг чурттуг Ховалыг уктуг улус. Даайымның кырган-ачазы Кончук-Майынды, Хая, Калчан-Чалан база авамның ачазы Унгуу. Нордуп-оолдун адазы — Эйлиг-Хем чурттуг мал-маганы-даа, ажи-төлү-даа хөй арат Кыргыс Орус-пай. Ол фронтуга дуза кылдыр малын Кызыл коьшка сүрүп бергеш, аалынга 1 теке, 1 тергелиг аът, 3 өшкү, 10 шаа хөй арттырып алган деп, авамның чугаазындан сактыр-дыр мен. Хая кырган-ачамның улуг оглу Аракчаа — тыва эки турачы. Гвардейжи Аракчаа Ховалыг Хая оглу 1944 чылдың февральда Ровно тулчушкунунга маадырлыгы-биле өлгөн, ол черде хөөржүткен. Авамның меңээ чугаазы-биле, Аракчаа акызы фронт чоруур дээш, бодунуң төрүттүнген чылын, харын мырыңай 2 хар улгаттыр айыткан бооп турар. Күрүнениң архивинде шыгжаттыг документизи-биле ооң төрүттүнген чылы 1918. Аракчаа өгбөвистиң ады найысылалывыс Кызылда тыва эки турачыларга тураскааткан мемориалда меңгелиттинген. Төре чадазы-биле айтыр болза, Аракчаа биле авам 3-кү салгалдың, Нордуп-оол биле мен 4-кү салгалдың өгбөлери болуп турарывыс ол. Демир-Сугнуң Ховалыг аймаандан ам 8-ки чадада ажи-төлдөрдө чырык черге бодарап, салгалдан салгал дамчып чоруп орлар. Тывавыстың, чонувустуң улуг найырлыг чылында Нордуп-оол даайым бөгүн бистиң аравыска чораан болза, база бодунуң 100 харлаанын дем-деглээр ийик.

Чонумнуң иштинде чуртувустуң сайзыралынга үлүг-хуузу кириген база төрөөн Тыванын алдаржытканнарның бирээзи Михаил Оруспаевич Нордуп-оол. Шагаан-Арыгга 7 классты дооскаш-ла, ТАР-ның аъттыг шериг албан-хүлээлгезинче кыйгырткан турган. ССРЭ-де дайын эгелээни билек, X Улуг Хуралдың шиитпирин күүседип, ТАР-ның айтышкыны-биле Нордуп-оол Элегес сумузунга тургустунган ополчен отрядының шериг сургакчызынга томуйлаткан. Кур чер аңдарган бүгү Тываның аңгы-аңгы булуңнарындан келген аныяктар аразында Аракчаа акызы (ол 1-ле хар улуг), Норбу мында-ла болганнар. Кызыл Шеригге, фронтуга дузалажып, тараа-быдаа тарып-өстүрүп, шалыпкын ажилдап кирипкеннер. Ынчан олар шупту 16-18-20 харлыг чалыылар.

1941-45 чылдар — быжыг чурумнуг, бедик негелделиг чылдар. Бистиң-не Тывавысче фашист эжелекчи халдаан чүве дег, бүгү чон шудургу, езулуг-ла маа-

УЛУГ ӨГБЕМ — МИХАИЛ НОРДУП-ООЛ

Михаил Оруспаевич, Лариса Кижир-ооловна Нордуп-оолдар.
Элегес, 1990 ч.

дырлыг ажилдаан, бүгү тала-биле дузазы үре-түңнелдиг болганын төөгүнүң алдын арыннарында бижиттингенин билер бис.

Бодунуң аныяк-чалыы үезинде өөренип, шингээдип алган билиглерин, аргадуржулгазын база ажил-чорудулгазын Таңды кожуунуң сайзыралынга, колхоз-совхоз болгаш аңгы-аңгы адырларга билдиги ажилдап, хожудаңгай черлерни чогуур деңгелге удурткаш, үре-түңнелдиг ажилдап чорааны дээш Тыва Чазак Нордуп-оол даайымның ажилын бедии-биле үнелээн — 1957 чылда Москва хоорайже чоруур Таңдының делегациязындан кежигүн болган.

Кур чер көдүрүп, «Элегес» курэконом (Тока аттыг совхоз), Сталин, Ленин, Дзержинский аттыг колхозтар, «Бай-Хаак» девискээр МТС», ажилчыннар кооперациязы «Элегес» — кайы-даа ажилдаан черинге Михаил Оруспаевич быжыг чурумну чонундан негеп турган. «Чурум турбас болза, хамык чүве тоо быдарап чоруп каар, ооң соонда хоозураашкын, куруглаашкын келир... эгезинден эгелээри ындыг-ла амыр эвес...» — дээр кижиге деп, авам сактыр. Даанган ажилынга

кызымак, шыны-биле, ак-сеткилдиги-биле чүгле чонундан эвес, бир-ле дугаарында бодундан улуг негелдени кылып турганы дээрге, ооң харысалгазы. Ополчен шериг сургакчызы, хову-шөл бригадир, колхоз-совхоз база ажилчыннар комитетиниң, кооперациязының даргазы, партком — бо бүгү удуртуп баштаар чадаларга барык 45 чыл дургузунда, чамдык үелерде шөлээ-дыштанылга чок-даа апаар, хүлээлгезин бүдүштүг, бедик шынарлыг ажилдап каан. 70-80 чылдар үезинде Таңдының көдээ ажил-агыиының адырларына ажилдап чораан ынчангы аныяктар бо одуругларны номчааш, Нордуп-оол даайымны сактып кээр-даа боор деп бодап тур мен.

Нордуп-оол даайымның 50 чылдар иштинде кады чурттаан, хөй ажи-төлдү чырык черге чаяап берген ынак эжи — күүйүвүс Лариса (Көк) Кижир-ооловна. Ол чаш төлдөргө «А» деп үжүктү өөреткен башкы кижиге. Күүйүвүстүң ачазы экер-эрес, дидим дайынчы чораан Кижир-оол Шалык. Ол 1912-14 чылдарың Хомду дайынының киржикчизи. Кызылдың Калинин кудумчузунда сорукутук Маа-

дырларга тураскааткан аллеяда ооң ады 295 дугаарында. 1919-20 чылдар үезинде Кочетовтуң шерии-биле ак шериглерге удур тулчул турганнарның иштинде ол — тыва партизан, ооң дугайында төөгүлүг номнарда-даа, Национал музейде ады-даа бар. Уттундуруп бар чыткан төөгүнү бүрүнү-биле истеп-тыпкан улуг эртемден Юрий Луджапович Аран-чынга чон күдүк базар. Хомду дайынынга киришкен сорукутук Маадырларның адын меңгелдирин уламчылаан эртемден Василий Салчакка тыва төрөл аймак чон канчаар-даа аажок өөрүп, магадап турар бис. Эртемден Аранчынның: «Хосталга дээш демиселдиң маадыр экерлерин кажан-даа утпас» — дээн чагыын Василий Савировичиниң эчизинге чедирген чаагай ажилындан көрүп тур бис.

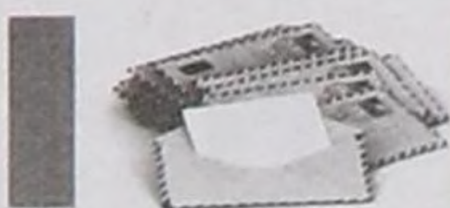
Михаил Оруспаевич биле Лариса Кижир-ооловна Нордуп-оолдарның хөй санныг ажи-төлү, өзүп олар салгалдары Таңды, Чеди-Хөл кожууннарда аңгы-аңгы мергежилдиг, ада-иези, улуг өгбөлери дег, харысалгалыг база чериниң, чуртунуң алдар-ады дээш, кызымаккай ажил-ишчизи-биле чонунга хүндүткелдиг амыдырап-чурттап чоруунга өөрүп, хар-назыным дөгүй берген угба, кырган-ава бодум думаларымга аажок сеткил ханып, чоргаарланып чору мен.

Тыва Арат Республиканың тургустунганы-биле чажыт өөренип, ажилдап, чурттап база чаа-чаа чүүлдерни ажи-төлдү, сайзырадып, төөгүнүң депшилгезинге биче-даа, улуг-даа киржилгелиг болган бөдүүн кижилер аймак бүрүзүндө бар. Кижир-ооловнаның бир кол туттунуп турар өөзү ында деп бодаар мен. Бистиң бөгүнгү кол-ла сорулгабыс — төөгүнү өөренип, билип ап, ону хумагалыг камгалап чоруулунар, чонум! Аныяк-өскөн чоннуң «Мурнун хынаар, соон истээр» деп үлегер сөзүн херек кырында чуртталгада боттандырып чоруур болза, «өдүрээр часса-даа, хөлүн часпас». Төөгү кандыг-даа бооп болур. Кандыг-даа төөгүнү чаа-чаа салгалдар төлөптии-биле чурттап эртер, ол — амыдыралдың Хоойлузу.

Лидия ДОНГАК,
«Шынның» 1970 чылдан хоочун
номчукчузу.

Москва, ВДНХ, 1957 ч. (оң талазындан
4 дугаары М.О. Нордуп-оол).

«ШЫННЫҢ» почтазындан

С.К. Токаның 120 харлаанынга

УЛУГ РЕЖИССЁРНУҢ ДИЛЭЭ

Көскү күрүнө ажилдакчызы, шылгараңгай баштайгы тыва чогаалчыларның бирээзи, «Араттың сөзү» деп роман-трилогиясы дээш ССРЭ-ниң Күрүнө шаңналының эдилекчизи, Тыва АССР-ниң улустуң чогаалчызы Салчак Калбак-Хөрекович Тока декабрь 15-те төрүттүнгөн. Ынчангаш бо чылын ооң 120 харлаан юбилейи.

Бо чайын июнь айның төнчүзүнде телефон-биле хүндүлүг, баштайгы тыва профессионал режиссер Сиин-оол Лакпаевич Оюн мени музейге ужуражылгаже чалай-дыр. Айыткан шагында чедип кээримге, ол композитор С.И. Бадыраа-биле чугаазын доозуп турлар.

— Чаа дуңмам, кыраан кижидир мен. Шагда-ла бодап чораан күзелм

бар, тергиин өөреникчилерим Наксыл Надя, Анзат суглар меңээ дузалажыр болган. Сен биске Токаның «Дөңгүр-оглун» хөгжүмнүг ши кылдыр бижип бер — деп бо. Мен өске ажил эгелеп турган болгаш ойталап, ужурун чугааладым.

— Оой эжен, ТАР-ның 100 чыл ою бо чылды төндүр күштүг, эш Тока дарганың юбилейи база бо чылын, чогаалчы кижидир билир боор сен. Мени хомудатпа — дээрме, ыдым чидип, боданып көрейин деп чарылдым.

Июль эгезинде база катап ужуражырымга, «Үр боданып чоор сен, бо номнарны ап ал» — дээш, Станиславскийниң теория ному биле С.К. Токаның «Чогаалдар чыындызын» сунду. Ооң иштинде «Дөңгүр-оол» деп шиини демдегеп, арыннарын

айтып каан.

2000 чылдар эгезинде 9 дугаар гимназияга кады ажилдап турувуста, меңээ ши бижириниң аянын айтып берип башкылаан-даа чүве. «Дөңгүр-оолдун» утказын, темазын өскертпейн шүлүк хевиринге бижип чоруп-ла ор мен. «Меңээ баштай көргүзүп, хынадыр сен» — дээн боорга, телефоннап кээрин манап, шөлзөн чоруп тургаш, бир көөрүмге, солунда некрологун бижип каан чор. Дораан-на С.Н. Ирильче долгааш, сөзүглелимни литература кеззэнде хүлээткен мен. Ат-алдарлыг улуг режиссернуң күзеп чораан дилээн күүседип, бир-ле артистер, улусчу театрлар ону холга алган болза деп бодаар-дыр мен.

Нина СЕРЕНОТ,
чогаалчы, драматург.

ЭРГИ ЧУРУК

Бо эрги чурукту көрүп кааш, ынчангы студент чораан эш-өөрүмнү сактып, ажы-төлдери сонугурап көөрлер боор деп бодап-биле чоруттум. Чуруктуң артында «Кызыл. Азияның төвү. 1965 чыл» деп бижээн. Ынчан бо чурукту май байырлалдарына уткуштур «Шын» солунга үндүргөн. Чурукту ынчан «Шын» солун редакциязынга ажилдап турган акым Окан-оол Намчылак үндүргөн чүве.

Ол үеде Кызыл хоорай амгы дег сайзыраңгай эвестурган. Студентилер столоваязындан дөгере барып чөмөннү, таныжар, билчир турган бис.

Ынчангы чалыы үевисте деңге өөренип, хөй-ниити ажилдарына киржип чораан эш-өөрүмнүң дугайын солун-сеткүүлдер, радио-телевидениеден дыңнап, көрүп, номчуп, танып чоруур-ла-дыр мен.

Бо чурукта оолдар, кыстар Тывазы-

ның сайзыралына улуг үлүг-хуузу чедип алган эртем-билии-биле кириш-тиргеш, амгы үеде назы-хары улгадып, чамдыктары өске оранче чоруткулаан, өскелери уругларының ажы-төлүн карактажып-даа чоруурлар болгай бис.

Чурукта көдээ ажил-агыт техникумунуң сургуулу турган Файна Артынааның юбилейинде байыр чедиришкенин бо чазын көрдүм. Дыка самнап-танчылаар уруг болгай ынчан. А Валентин Куулар ынчан-на шырак меге, колхоз-совхозтарга директорлап, удуртукчу дарга турду. Галина Куркова дендии активчи турган. Ол техникумнуң бүгү хөй-ниити ажилдарына идекпей-лиг киржир, «лидер» уруг чораан. Эмчи училищезиниң сургуулдары Кутовский биле мен дооскаш, черле ужурашпаан бис. Амыдырал аайы-биле кижидир каяа-даа чурттаар апаар чүве ышкыжыл. Совет Эвилелиниң делгемнеринче

тарай бергилээн бис. Оларның шуп-тузу-биле ужурашпаа-даа, дыңнап, билип чоруур мен.

Бо чурукта Очур-Хөө Эртинениң дугайын бо-ла номчуп, дыңнап чоруур мен. Уруу башкы, чогаалчы Урана Эртинениң бижээн чүүлдерин дыка сонугурап номчуур мен.

Бодум эмчи училищезин дооскаш, кадык камгалал шугумунга 46 чыл бараан болуп, ажил-ижимге үнелелди алган мен. «ТР-ниң кадык камгалалының алдарлыг ажилдакчызы» деп бедик атты алганымга чоргаарланып чоруур мен.

Чаа үнүп орап 2022 чылды уткуй Тывада ажилдап-чурттап чоруур эш-өөрүмге байырым чедирип, өг-бүлелеринге аас-кежикти, кадыкшылды күзеп артым.

К. К. БУЯНХӨӨ (КОШКАР-ООЛ).
Торгалыг суур.

БҮГҮ-ЛЕ АЖЫЛ-АГЫЙНЫ ШИМЧЕДИП ЭГЕЛЭЭН

Назы-харым улуг-даа болза, номчутунар, бижиттинер чаңчылым каап шыдавас хевирлиг мен. Чүгээр чорааш, 70 харлыымда, «Күстүң өңү кижидир хөңнү» деп, а 80-нээнимде «Чалыы үем сагыжымда чараш тоол дег артып кагды» деп ийи номну чырыкче үндүргөн мен. Ол номнарымда колдуунда солуннарга үнүп турган бижимелдерим-дир ийин.

Назылап кырый-даа бээрме, өөрөнгөн чаң белең читпес боор-дур. Солун-сеткүүлдү номчуп, төрзөн Тывавыстың хөгжүп, чаа бедиктерже үнүп ораарына дыка-ла өөрүүр-дүр мен. Шолбан Валерьевичиниң үезинде хөй-ле солун, чаа ажил-агыт эгеледи. Дыка хөй аныяк

өг-бүлелер көдээже үнүп, бажың-балгат, кажаа-хорааны тудуп ап, таарымчалыг байдалга мал-маганны өстүрүп эгелээн. Хууда мал-маганны апаары, кижилерниң амыдыралына улуг чедишкен деп бодаар мен. Ол хамаанчок кем-херек адаанга чораан кижилерге безин улуг бүзүрел, деткимче берип, оларны мал ажилынче хаара тудуп турары эки-дир.

Чаа Чазак Баштыңы Владислав Товарищайовичиниң база дуржулгасы улуг, удуртур ажилдарга үр ажилдаан. Ооң ачазы башкы болгай. Бо даргавыс кыска үе иштинде элзэн хөй өскерилгелерни кылып каапты. Тыва чуртувустуң булуң-бүрүзүн көрүп чедип, бодунуң команда-

зы-биле ажил-агыны шуудады берди. Чер бүрүзүнде орук-чирикти чаартып, септелгени кылдырып, чоорту кылыр ажилдарны планнап турарын чон эскерип турар.

Кылыр ужурулуг ажилдар Тывада база көвей болдур ийин: чурттаар оран-сава, уруглар садтары, школалар тудар дээш өске-даа. Ону кылыры ындыг амыр эвес, аңаа хөй күш негеттинер, акша-хөреңги херек. Ынчангаш чаа даргавыстың планнары, ажилы хөй.

Тываның дыка хөй специалистери ажил-агыны каапкаш, өске регионнарже ажилдап, чурттап чорупканы хомудан-чыг. Олар эртем-билиг чедип алгаш,

чер-чуртунга келгеш, эртем-билиин өргүүр ужурулуг деп бодаар мен. Биске эртем-билигги специалистер дыка херек. Ынчангаш чаа доозуп кээп турар специалистерге бажың-балгатты берип, акша-шалыңны өстүрүп берзивиссе, олар кайнаар-даа чорбас-тыр ийин.

Чаа даргавыс бүгү-ле ажил-агыны дүргөн шимчедип эгелээнин, мен кырган кижидир, кыдындан көрүп, сонугурап олураар-дыр мен. Ынчангаш Тываның Баштыңы Владислав Товарищайович Ховалыгга улуг-улуг чедишкенин күзээр-дир мен.

Алдын-кыс САРЫГЛАР.
Кызыл хоорай.

Санал-онал

ЧААРТЫЛГА ЭКИ-ЛЕ, ЫНЧАЛЗА-ДАА...

Тываның өөрөдиге болгаш эртем сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Алексей Храмцов школаларга беш хүннүң өөрөдиге неделязын Тывага кирип болурун дугайында медээ социал четкилик таварыштыр республикада тарай берген болгай. Эки талаары бар болбайн канчаар, чижээ, ийи-чаңгыс өөрөдиге, эртемге сундулуг өөреникчилер библиотека, номчулга залдарына белеткенир үе хөй боор, чамдык өөреникчилерге интернет, телефон дамчыштыр база белеткенип болур, арткан чамдык өөреникчилер спорт залдарга секция барып белеткениринге эптиг. А өөреникчилерниң арткан хөй кезии хостуг үезин кайнаар чарыгдаары билдинмес апаар-ла-дыр? Ада-иезинге дузалажыры дээш өске ажилдар база хөй болбайн канчаар.

Ажы-төл беш хүннүң өөрөдиге неделязынче шилчизин дизе, ону ада-иелер боттары идип үндүрер ужурулуг деп, сайыт бадылап турар-дыр. Бадылаашкын кандыг болуру билдингир боор деп бодаар мен. Чүгө дээрме ада-иелерге суббота, улуг-хүнде ажы-төлү чанынга турары эки болбайн канчаар. Тывалар кандыг ийик бис, үстүнде даргалар чүү дээр болдур «Ураа!» — дээш, бадылап алыр, ол-ла. Ындыг таварылгаларны соңгулдалардан көрүп турар бис.

Ийиде, башкылар коллективтери, директорлар бадылап шиитпирлезин дээн. Ол шын-на ыйнаан, кол кижилер ол ышкыжыл. База-ла хөөкүй башкылар, директорлар боттары өскээр бодап турза-даа, сайыттын идип үндүргөн шиитпирин деткивес болза, биске акша-төгөрик бербейн баар деп, бодап-биле бадылап алыры магат чок.

Өөрөдиге сайыды Красноярск хоорайның школалары шагда-ла шилчээн деп каан. Мен 1974 чылда Красноярскиниң башкы институтунуң чанынга улус өөрөдигезиниң удуртур ажилдакчыларының факультетин доостум. Ол үеде Красноярскиниң элзэн хөй школаларына барган мен. Ынчан-на амгы үениң школалары апарган, бистиң школалары-выска деңгээр аргажок чораан. Чаңгыс элчегде өөренип турар. Олар бо хүннерде оон-даа артык сайзыраан болгай. Кандыг-даа шиитпир үндүрерде, катап-катап эки өөрөнип көөрү чугула. Мен бодаарымга, дараазында чүүлдерни өөрөнип көрзе эки:

1. Чамдык школалар ийи-үш элчегде өөрөнип турар болгай, оларга чүүк (нагрузка) аартай бербес бе?
2. Кабинет системазына бергедей бербес бе?
3. Өөреникчилерниң хостуг үези көвүдөп, даштыгаа халчып, корум-чурум үрээшкени көвүдөй бербес бе?
4. Чаа сайыт көдээ школаларның амыдыралын өөрөнип көрүп, оон түңнел үндүрерин сүмелээр-дир мен.

Чамьян ОНДАР.

РФ-тиң улус өөрөдигезиниң тергиини,
ТР-ниң алдарлыг башкызы,
Ак-Довурак хоорайның хүндүлүг
хамаатызы.

Ак-Довурак хоорай.

Спорт

Шыдыраага 16 дугаар делегей чемпиону Магнус Карлсен (Норвегия) Россияның төлээзи Ян Непомнящийни делегей чемпиону ат дээш Дубайга болуп эрткен мөөрейниң 11 дугаар салыында база уткан.

Ынчалдыр мөөрейниң ниити саны 7,5 – 3,5 болуп, делегей чемпиону адын Магнус Карлсен ам база катап камгалап шыдаан. 11 салыгның баштайгы 5 оюну хайым болуп доозулган соонда, дараазында 6 салыгда 4 катап тиилээш, Норвегияның төлээзи делегей чемпиону адын камгалап албышаан, мөөрейниң шаңнал фондузунуң 60 хуузу (1 сая 200 муң евро азы 99 сая 600 муң рубль) чаалап алган.

Классиктиг шыдыраага (узун салыг-лыг) 2013 чылдан тура делегей чемпиону Магнус Карлсен оон тура чемпион адын 3 катап камгалаан турган. Ам Ян Непомнящийни удуп алгаш, 4 дугаар мөөрейге база тиилээни ол.

Ян Непомнящий Дубайга болуп эрткен мөөрейге кончуг кошкак ойнаан деп делегей чергелиг специалисттерден аңгыда, ол дээш төнчүзүңге чедир аараан Сүт-Хөлдүн Алдан-Маадырдаан шыырак шыдыраачы, шүлүкчү Олег Ооржак тыва хоочун шыдыраачыларның вайберде бөлүүнде хомудат демдеглээн.

Бо чылдың декабрь 25-тен 31-ге чедир Польшаның Варшава хоорайга болуп эртер шыдырааның рапид (кыскалаткан үелиг) болгаш блиц (дүрген ойнаар) хевирлеринге Непомнящий удуун Магнус Карлсенден негеп алыр деп тыва шыдыраачылар аразында Янның аарыкчылары идегеп турарлар.

Варшавага болуп рапидке болгаш блицке делегей чемпионаның шаңнал фондузу 1 сая доллар болуп деп ФИДЕ-ниң (делегейниң шыдыраа федерациязының) президентизи Аркадий Дворкович чарлаан.

ФИДЕ-ниң ам бо хүннерде президентизи Аркадий Дворкович Тывага 2014 чылда Россияның чазааның оралакчы даргазы тургаш, ажылының аайы-биле кээп чораанын барымдаалааш, ам ону шыдыраа шугуму-биле база катап Тываже чалап алыры күзенчиг.

Аркадий Дворковичиниң мурнунда ФИДЕ-ниң президентизи турган Кирсан Илюмжиновту үезинде Тываже чалап алыры болдунмайн барганы кончуг хомуданчыг. Ам черле 2018 чылдан тура ФИДЕ-ниң президентизи Аркадий Владимирович Дворковичини Тываже чалап шыдаар боор бис деп идегээр апаар.

Шыдыраага делегей чемпионна-рындан Тывага чүгле 8 дугаар чемпион (1960-1961 чылдарда) Михаил Таль 1990 чылдың июнь айда кээп чораан.

Михаил Нехемьевич Тываже кээриниң бетинде, 1988 чылда, назы-хары улгады берген-даа турган болза, дүрген ойнаарына (блицке) база делегейге чемпионнаан турган.

Ынчангы Тываның шыдыраа федерациязының (даргазы Тываның 10 дакпыр чемпиону чораан Леонид Алексеевич

Магнус Карлсен, Михаил Таль болгаш тыва шыдыраачылар

Мохов турган) болгаш Кызыл хоорайның спорт комитетиниң (даргазы Вячеслав Степанович Хопров турган) чалапгазы-биле келген шыдыраага 8 дугаар делегей чемпиону баштай Кызылдың шыдыраачылары-биле ынчангы Политчырыдышкын (ам Улусчу чогаадылга) бажыңына солун ужуражылганы эрттирген.

Михаил Нехемьевич улаштыр шыдыраа хөлдериңиң артынга хары угда 29 кижиле ойнааш, аныяк архитектор Орлан Донгакка уттурупкаш, 4 кижиле хайымнааш, ниитизи-биле тыва шыдыраачыларны 26 – 3 санга уткан.

Кызылдың 8 эң шыырак шыдыраачылары-биле дүрген салыг (блиц) ойнааш, Михаил Таль чүгле Леонид Моховка уттурган, 3 кижиле хайымнаан, арканнарын уткан деп «Тувинская правда» солунга бижээн.

Ол үеде Шагаан-Арыгга «Буура» деп шыдыраа клубун ажыдып алгаш, Улуг-Хем районнуң шыдыраа федерациязы (президентизи хоочун башкы Салчак-оол Тукаевич Ондар) кончуг эки ажылдап турган.

Ооң бир херечизи — Салчак-оол Тукаевичиниң эгелээшкени-биле Улуг-Хемниң, Чаа-Хөлдүн, Чөөн-Хемчиктин шыдыраачылары Кара-Суг аржаанынга команда аайы-биле болгаш амы-хууда бирги чер дээш шыдыраа маргылдааларын эрттирип турганы болуп. Ынчан Чөөн-Хемчиктин шыдыраачыларын районнуң күүсекчи комитетиниң (ам болза чагырга) даргазы Макар Бавукович Донгак баштап алгаш, боду база ойнап турганы солун.

Улуг-Хемниң шыдыраачылары Михаил Таль Тывага кээрге, оон база чыдып калбааннар. Делегей чемпиону-биле ойнаар дээш, олар Улуг-Хемниң көжүп чоруур механизастаткан колонназы (КМК) тудуг организациязының КАВЗ маркалыг автобузу долдур Кызылга чедип келгенер. Кожууннардан организациястыг чедип келгеш, делегей чемпиону Михаил Таль-биле ойнаан шыдыраачылар чүгле Улуг-Хемден болган.

Хары угда 25 хөлге болган сеансыга делегей чемпионун КМК даргазы Виктор Хертек уткан, Сергек биле Мерген Анай-оолдар ооң-биле хайымнап каан.

Делегей чемпиону Михаил Таль-биле хары угда 25 хөлге Улуг-Хемниң шыдыраачылары ойнап турганын чурукка тырттырып кааны төөгүде артып калган. Адаанда чурукта бо одуругларның автору, ынчангы Шагаан-Арыг хоорайның күүсекчи комитетиниң аныяк даргазы

Мерген Анай-оол болгаш республиканың шыдыраага башкылар аразына хей дакпыр чемпиону, Ийи-Тал чурттуг хоочун башкы Ким-оол Бодаганович Кыргыс. Ооң чанында өөнүң ишти, база-ла хоочун башкы Кара-кыс Ензаковна биле оларның оглу, кызы Ким-оол Бодаганович дээш аарып турарлары ол.

Улуг-Хем шыдыраачылары-биле ойнап кааптарга, Салчак-оол Тукаевич Ондар делегей чемпионунга 3 литр

банказындан соодуп каан шиме арагазы кудуп бээрге, изигге суксаанындан ону хары угда ижипкеш, Михаил Нехемьевич «Хороший квасок!» деп турганын Улуг-Хем шыдыраачылары ам-даа сактыр... Хүндүлөп сунган 3 литр банкасында шимени делегей чемпиону Москвадан келген эштери-биле дыка сонуграп ишкенер деп сөөлүндө дыңнаан мен.

Делегей чергелиг шыдыраачылардан Тывага ССРЭ-ниң 2 дакпыр чемпиону болган, Красноярскиден делегей чергелиг гроссмейстер Лев Псахис эрткен чүс чылдың 80 чылдарның ортузунда кээп чораан. Тывага кээр бетинде делегей чергелиг спорт мастери турган Лев Псахис Тывага келген соонда, улаштыр Совет Эвилелиниң 2 дакпыр чемпиону, делегей чергелиг гроссмейстер болганы база анаа звес деп турар. Чүге дээрге Тываның бойдустан энергетиказы күштүг, ону алган кижиле улуг-улуг чедишкенин болуп деп турары үндезин чок деп болбас. Ону шыдыраачылар аразындан Лев Псахис бадыйткаан деп турары черле барымдаалыг хире.

Дубайга болуп эрткен делегей чемпиону ат дээш мөөрейге алзыпкан Ян Непомнящий мөөрей бетинде Тывага кээп дыштанып, ооң энергиязын алган, шыырак тыва хамнарга дүңгүрледип алган турган болза, Магнус Карлсенни удуп болуп турган деп даап бодаашкын тыва шыдыраачылар аразында база бары солун болуп турар.

Делегей чемпионаның шаңналдарын тывыскан

Декабрь 12-де Дубайга болуп эрткен классиктиг шыдыраага делегей чемпиону ат дээш мөөрейниң киржикчилерин шаңнаан болгаш маргылдааны хагган.

Баштай, бо удаа делегей чемпионунга уттурупкан кордакчы, Россияның төлээзи Ян Непомнящийге мөңгүн медальды тывыскан соонда, ам 5 дакпыр делегей чемпиону болган Магнус Карлсениң ФИДЕ-ниң президентизи Аркадий Дворкович алдын медаль-биле шаңнаан. Делегей чемпионаттарының хей чылдар иштинде доктаамал деткичизи апарган «ФОС-АГРО» дээр россия компанияның чингине директору Андрей Гурьев алдын-биле чайырлаан мөңгүн кубокту делегей чемпионунга тывыскан.

Алдын-биле чайырлаан (999 дугаар шынарлыг) 5 килограмм ажыг тускай чагыткан мөңгүн (925 дугаар шынарлыг) кубокту долерит, обсидиан болгаш бриллиант даштар-биле каастаан болгаш ооң өртээ база дыка улуг дээрзи билдингир. Ону база-ла россия «ЧАМОВСКИХ» ювелир мастерскаязынга кылган.

Ол кубок Магнус Карлсениң чаалап алганы 1 сая 200 муң евро шаңнал акшазына шыырак эдеринчи шаңнал болган.

Мерген АНАЙ-ООЛ,
шыдыраага спорт мастеринге кандидат.

• Өөредиглиг сургаалдар

ААС-КЕЖИИҢ ЧАРЛАВА

Соок кышты ажып эртип алыр дээш, бичи кушкаш мурнуу чүкче ужул бар чораан. Ужуп чорааш, соогундан ол доңгаш, черже барып ушкан. Улуг шөлгө өлүм аразынга чыдырда, чанын-дан эртип чыткан инек, ооң кырынче албаннапкан-дыр. Инек мыяаның чылыын, ооң адаанга чыткаш, ол билип-кен. Ындыг эвес, инек мыяа ону катап диргизипкен!

Хенертен кушкашка дыка эки апарган, ол өөрүшкүзүн илередир дээш, ырлап эгелээн. Ырак эвестен эртип чыткан диис, ырыны дыңнапкаш, чүү болганын билип алыр дээш, куштуң алгызынче углай халып-ла каан. Инек мыяан каскаш, кушкашты чипкен.

Сургаалдың утказы:

1. Бир-ле багай чүүл кылган кижини бүрүзү сээң дайзының эвес-тир.
2. Сени бир-ле багай чүүлден ужулган кижини бүрүзү сээң эжиң эвес.
3. Кажан аас-кежиктиг, эки байдал турда, аксын хаап чорааны дээр.

Адааргал болгаш лимоннар

Бир-ле хун кадайым мени лимоннар садып эккелзин дээш айбылапкан. Грипп непереп турар үе. Улуг, чаагай боорда, ирик эвес лимоннардан садып эккел дээн. Садыгның кат-чимис садып турар баартактарыңа келгеш, шилип-ле эгеледим. Шупту ирик, карты кылын, дүрүзү багай лимоннар болду.

Караам ужу-биле көөрүмгө, оң талазында баартакта өске эр кижини лимоннар шилип тур. Ооң мурнунда делгээн лимоннарның улуун, бышкан, чаагайын. Бо ашак чоруптарга, ол баартактын лимоннарын шилип алыын адырам деп бодапкан мен. Мегелеп чимис шилээн кижини бооп, ооң чоруурун манап тур-ла мен.

Кулугуруң чорбас-даа, кастынып-ла тур. Беш минута манааш, шыдашпайн, чугааланыптар-дыр дээш, оң талазынче көрнүп келдим, ында көрүнчүк тур...

Угааныңар сайзырадып, сонуурган-чыг тывызыктарны ажы-төлүңер, эш-өөрүңер-биле тып көрүңерем:

- Кижини 13 эжеш эгилгил болза, кым 300 ажыг эгилгил? (Чылан).
- Орус ашактар каяа чай, кыш дивейн бөрттер, хол-хаптар кедрил? (Баняга).
- Эң-не узун оят? (Бамбук).
- Носорог эң-не улуг мыйыстыг амытан (узуну 158 см чеде бээр). А эң-не чымчак мыйыс кымдал? (Улиткада).
- Италиян тук кызыл-ак-ногаан өңнер-

Аяк шайны аартап ора...

ДААЙЛАРЫМ

Сөзү Эдуард МИЖИТТИИ. Аялгазы Борис ЧАМБЫТТЫЙ.

Өртөмчейни, чуртталганы
Өттүр көрүп, шинчилей каап,
Бирден бир чок бодап орап
Билбези чок дайларым.
Дайларым, дайларым.

Сөглээн соонда, сөзү быжыг
Чөптүг шынчы дайларым.
Ижиккеннер оларларны
Ишти-хөңнү уян дижир.
Дайларым, дайларым.

Алыс дөзүн бодап көөргө,
Аал-оран, ада-чурттуң
Баганазы, өззө болган
Бажы шылаар дайларым.
Дайларым, дайларым.

Тайгыр дошка, кадыр бертке
Даянгыш боор мерген сөстүг,
Таваар болгаш бодамчалыг
Дайларым бүзүрелдиг.
Дайларым, дайларым.

• Сонуургактарга

ЫТ — КИЖИНИҢ ӨҢНҮҮ

Кижиге шынчы талазы-биле ыттан өске кандыг-даа амытан чок. Ыт — кижиниң өңнүү, камгалакчысы. Каш чылдар бурунгаар тыва Маугли деп шолуга четкен, 3 харлыг бичи Церин тайгага аскаш, ыттарының ачы-дузасы-биле дириг артканын телевизордан көргөн, солуннардан номчаан болгай силер. Чаңгыс ол чижек безин ыттың ээзинге бердингенин бадыткап турар.

Хар четпээн эник бодунуң угаангыр, кашпагайын көргүзө бээр. Ыттың чурттаар назыны 14-20 хар.

Ыт кижиге ажык-дузалыг. Македон хаанның ыды тулчуушкун үезинде үргүлчү ээзин эдиреп чораан. Ээзи өлүртүп алырга, ооң өлүг мөчүзүнүң чанынга чыткаш, хаанны өрттедиптерге, ол улуг отче ээзиниң соондан шурай берген (ынчан өлгөн кижилерни отка өрттедиптер турган). Ол хире ээзинге бердинген болган. Голландияга бир аңчы кижини билбейн, бодунуң ыдын куйга хаап кааш, беш хонгаш чедип келирге, ыдының өлүг мөчүзү чыткан. Аштап өлгөн ыт аңаа чыткан аң эдизинге бичи-даа дегбээн болган. Аңчы ыттар аңаан олчазынга дегбес дүрүмнүг.

Париже ийи кижини маргышкаш, чок-шурунуң кырынга келген. Оларны долгандыр чон чыгып келген. Ол үеде маргышкан кижилерниң бирээзиниң ыды ээзиниң уттуруп турарын билгеш, ыңай халып баргаш, аксында ыяш ызырып алган келген. Ээзиниң бодунуң адаанга салып каарга, көрүкчүлөр болгаш маргышканнар ону көргөш, каттыржып,

чир-шоң дүшкеннер. Ооң-биле маргышты доосканнар.

Американың Пенсильванияга Дерик деп бичи оол улуг арга иштинге читкен. Дерикти ада-иези тып чадашканнар. Удаваанда оларның бажыңыңа индей кижини ыт эдертип алган кирип келген. Ол Дериктиң сөөлгү катап кеткен идик-хевин ыдынга чытаткаш, оозун аргаже салыпкан. Үр-даа болбаанда ыды бо халып келген. Ол бичи оолду тып алганын аңгыда, өлүмдөн камгалап алган.

Эзирик кырган билбестээнинден кышкы үеде черге чыдыпкан. Ооң ыды ээзин долгандыр хөртүк кылгаш, сел-бергей дүктөрлүг, чылыг мага-боду-биле ашактың кырынга чыдып алган. Ол шак ынчаар ээзин сооктан камгалап алган.

Ырак чоруктан кел чыткан бай садыгжы орукка хөй акшалыг курун каапкан. Ыды ону эскергеш, ээзиниң оруун дуй дозуп, ооң адынче шурап, ээрип туруп бээр, ээзи ону сээденей берген деп бодааш, боозу-биле адыпкан. Ол-ла дораан ол акшалыг куру чогуң эскергеш, дедир эзпкен. Акшазын тып алгаш, демги черинге келирге, өлүп чыткан ыды олче холун сунуп чыткан. Демгизи бодун бурудадып, ыглап пат болган дээр.

Молдавияга болган бо солун тава-рылганы молдаван «Му-му» деп болур. Бир ашак оранчок кыраан ыдын сугга дүжүрүп өлүрер дээш, эрик кыдынга ыдын чедип алгаш келген. Аажок кадыр эрик кыдынга туруп алгаш, ыдын октаар деп турда, эрик бузулгаш, ашак ханы сугже кире берген. Харын-даа ыдының баан

Тыва үлегер домактарга сөстөрдөн немей бижирер

1. Улугну хүндүлээр — уругну ...
2. Төрөл багы аал чуду, төл багы...
3. Кырган аът орук...
4. Аътты баглап өөредир, аныяан...
5. Хүн херелдиг, күдээ...
6. Эки эзер аътка чараш, эскит чок тиг...
7. Хүрең-Дайның маңын көөр, күдээниң...
8. Ада турда, чон таныыр, аът турда...
9. Мөңгүндө... чок.
10. Оор кижини каралыг, опчок кижини...
11. Хоюган аъттың караа көскү, кортук кижиниң...
12. Өжээниң... хонмас.
13. Бак кижиниң чоруу баарда, кээрде — ...
14. Далдааш... дүжер.
15. Өңгүрнүң оңары белен, өжештиң...

Харызы:

1. Азыраар. 2. Өг чуду. 3. Часпас. 4. Сургап өөредир. 5. Дузалыг. 6. Хепке чараш. 7. Күжүн көөр. 8. Чер көөр. 9. Дат. 10. Халалыг. 11. Кулаа дыжы. 12. Өггө. 13. Дөрт. 14. Таска. 15. Чарлыры берге.

холундан салбаан болган, ыды ашакты сугдан үндүр сөөртүп келген. Херек чок апарган кырган ыды ээзин ынчаар камгалап алган.

Сен-Бернар — чүгүл дилээр, тывар сорулгалыг бо ыттарны өстүрүп турар. Швейцария биле Италиянын аразында улуг, кылын харларлыг Сен-Бернар деп озалдыг арт бар. Аңаа ламалар бо ыттарны чүс-чүс чылдар бурунгаар хар адаанга читкен аян-чорукчулар дилээр кылдыр өстүрүп эгелээн. Олар ийи-ийи болуп алгаш, читкен кижилерни дилээр. Бирээзи читкен кижини тып алгаш, улуг мага-боду-биле чылыдып турда, өскези хүрээже барыпкаш, дыңнадыр турган. 1800 чылдар эгезинде Барри деп Сен-Бернар 12 харлыг назынында 40 кижини камгалаан. Ооң эң-не маадырлыг чоруу — улуг доштар аразынче кире берген бичи оолду камгалааны. Барри оолду тып алгаш, ооң доңган мага-бодун камгалакчылар кээринге чедир чылдып турган. Оларны улуг дош адаандан үндүрүп чадап турда, ыт оолду ооргазынга бедиктендиргеш, үндүрүпкен. Бо хуннерге чедир ол хүрээде камгалакчы ыттарны Барри деп адаары чаңчыл апарган.

арыглап турганыл? (Хаван).

► XVII векте Марко Арони чүү деп чени чогаатканыл? (Макарон).

► Испанияда оларны португалдар дээр, Пруссияда — русактар дээр. А Россияда чүү деп адаарыл? (Тараканнар).

► Эң-не улуг чимистиг үнүш? (Тыква).

► Делегейде дыка хөй кижиниң төрөөн дылы деп санаттынып турар дыл? (Кыдат дыл).

► 90 хуузу өрттенгеш, 10 хуузу октаптар көдээ ажыл-агый культуразын адап

көрүңерем? (Табак).

► Гректер мага-бодунга сандал ыяштан кылган чүнү ажыглап турганыл? (Сандалиялар).

► Чараа-чеченде 4 г, ытта — 100 г, аътта — 500 г, чаанда — 4-5 кг, а кижиде — 1,4 кг. Чүү барыл? (Мээниң кили).

► Карактарын шиммейн удуур амытан? (Балык).

► Эң-не улуг пашче чүү сыңмазыл? (Паштын халывы).

► Далайда кандыг даш чогул? (Кургаг).

Чарлал — Реклама

ХӨЙНҮҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

Фермерские рынки "Восточный"
(ул. Дружбы д.52) и "Правобережный"
(ул. Правобережная д.41)

НОВОГОДНИЙ
РОЗЫГРЫШ
ПРИЗОВ

РОЗЫГРЫШ СОСТОИТСЯ 29 ДЕКАБРЯ В ПРЯМОМ ЭФИРЕ
@EKOMARKET_KUZUL

Чаа чылдың шаңналдарын чарлап тур бис!!

ЧҮГЛЕ ДЕКАБРЬ 27-ГЕ ЧЕДИР

* 500-тен 1000 рубль чедир барааннар садып алган болзуңарза, шаңналдарның ойнадышыкынынга киржир силер:

- 1-ги шаңнал — 10 кг инек эьди
- 2-ги шаңнал — 5 кг тырткан эът
- 3-кү шаңнал — ыштаан хой эьдиниң чарты

* 1000 рубль чедир барааннар садып алганда:

- 1-ги шаңнал — бода эьдиниң чарты
- 2-ги шаңнал — ыштаан хой эьдиниң коң эьди
- 3-кү шаңнал — ыштаан хой эьдиниң чарты

Бистиң фермер рыноктарывысче келириңерни чалап тур бис Чөөн чүкте (Найрал кудумчузу, б.52)
Хем ол чарында (Правобережная кудумчузу, б.4)
Барааннарны садып ап, шаңналдарны алыңар.

Шаңналдар ойнадышыкыны декабрь 27-де
Инстаграмда бистиң арынывыска
дорт эфирге болур.

Агроулетпүр адырының инвестиция төлевилелдери

Фермер бизнестин болгаш көдээ ажил-агыйның каттыжышкынын хөгжүдериңиң талазы-биле Тыва Республиканың фондузу шенелде инновация төлевилелдерин боттандырып турар.

Баштайгы төлевилел республика хем-чээлдеринге мал согар улетпүрү ханды-арынче угланган. Бо чылын ук фондунуң дузазы-биле көжүп чоруур мал согар цехтерни садып алырының дугайында керээни чарган. Эксперттер тыва эьти эң арыг болгаш сүүзүнүг чөм деп санааннар, ынчангаш аңаа хергелел республикадан дашкаар черлерде безин улуг. Ынчалза-жок мал согарының чаңылчаан хевирин эьттиң өрте-үнезиниң, ооң шынарының кудулаашкынын болдуруп турар. Көжүп чоруур мал согар цехтер ооң кезик-чам-дызының чидиг айтырыгларын шийтпир-лептип болур. Оларның хонукта планныг күчүлери 20 баш шээр мал азы 7-8 баш бода мал. Шак ыңдыг көжүп чоруур мал согар цехтерниң ачы-дузазын мөөңү-биле мал согар деп турар ажил-агыйлар ажылгап болур. Ук мал согар цех ийи кожуглуг КамАЗ машинадан тургустунган болур. Баштайгы кожугда — цехтиң боду, ийигизинде — рефрижераторлуг соодукчу. "Дугуйлуг" мал согар цехти дашкаартан инженер системаларына (суг-биле хандырылга, ону аңгылап төгери, электри хандырылгазы) кожуп ап-даа, боттун күчүлериң ажылгап-даа (электри генераторлары, арыг суглуг база хирлиг суг төгөр савалар) болур. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, кандыг-даа байдалдарда ажылдап болур дериг.

Ийиги төлевилел — абердин-ангус болгаш голшт-фриз уксааның бода малын белен эмбрионнардан бодарадып өстүрери. Инектиң абердин-ангус уксаазы эът алыр угланышкына хамааржыр болгаш ук уксаа ажаап-тежээлдеге улуг чарыгдал үндүрбес. Кедизинде барып бо эъткир уксаа орулгалыг ажил-херек апарып, чаг холумактыг эьтти алыр арганы бээр. Голшт-фриз уксааның малын сүткүр инектер алырынга ажылгаар.

Фонд «Агроплекмконсалтинг» КХН-биле 210 эмбрионну садып алырының дугайында керээни чарган, ону тус черниң инектеринге салыр. Эмбрионнарны ижикирериниң технологиязы эьткир, шынарлыг уксааны алырының депшилгелиг аргазы болур. Ол кыска үениң дургузунда эң дээр дирткен инектерниң оолдааны бызааларның баш санын көвүдөдир арганы бээр.

Эмбрионнарны Тывада эккелген болгаш конкурс шийлгезинге тиилзэн тус черниң ажил-агыйларына үлөп берген.

Көдээ ажил-агый рыноктарының ажылының бир чылы

Тус черниң көдээниң бараан бүдүрүкчүлериң деткир база чурттаачы чонну шынарлыг аьш-чем-биле хандыар сорулга-биле 2020 чылда хоорайның хем ол чарында («Правобережный») болгаш чөөн чүгүнде («Восточный») рыноктарны туткаш, ажылгалга кириген.

Көдээ ажил-агый рыноктарының бирээзи-ле тускайжыттыг дериг-херекселдерлиг ветеринария лабораториялыг, 402 дөрбелчин метр шөлдүг аңгы оран-сава болур.

А эң-не кол чүве — ук рыноктар бөдүүн араттарга кыдындан кандыг-даа харыл-заштырыкчы-таарыкчы чокка бодунуң продукциязын садып-сайгарар арганы берген.

Көдээ ажил-агый рыноктарының ажылдап эгелзэн үезинден тура, оларга бода мал эьдин — 59 025; чылгы мал эьдин — 1148; хой эьдин — 1288,93; сарлык эьдин — 1301; сүт кылыгларын — 5 698,6 килограммга саткан.

Бо хуннерде ийи рынокта 22 кижини ажил-биле хандырган, ооң иштинде: 2 администратор, 18 садыгжы, эът бузар 6 киж, 6 техникалыг, 5 таңныл бар.

Продукция дужаалдазының керээлерин тус черниң бараан бүдүрүкчүлери-биле чарган. Сүттен кылган кылыгларның кол болгаш доктаамал дужаакчылары тус черниң ажил-агыйлары болуп турар — «Саян-Даа» бүдүрүлгө кооперативи, арат-тараачын ажил-агыйның баштың Аяс Буудайович Тюлюш, «Сириус», «Серебро» КХН-нер, «Аржаан» көдээ ажил-агый бүдүрүлгө кооперативи, эът дужаакчылары — хууда дузалал ажил-агыйлары, арат-тараачын ажил-агыйлар. Ол ышкаш ук рыноктарда «Оргадай» бүдүрүлгө кооперативиниң тыва далганын, «Бодарал» КХН-ниң чартык фабрикаттарын (О-Шынаа, ХС Садыков Р.В.), «Вавиол» КХН-ниң продукциязын (кат-чимис хандылары, вареньелер, ары чигири), «Агросоюз» КХН-ниң белеткеп кылган бараан-нарын садып-сайгарып турар. Ында садыланыр шөлдериң хөлезиге берип турар.

Регионнуң агроулетпүр адырының барааннарының шынарын экижидеринге, оларның өртектериң чаңгыс деңгелге тударына рыноктарның кирип турар үлүг-хуузу улуг.

Рыноктар дараазында адрестерде турар: Правобережная кудумчузу, б. 4 база Найрал кудумчузу, б. 52.

Фермерлерга деткимче көргүзөр хүлээлгелиг фонд

Фермерлерга деткимче көргүзөр хүлээлгелиг фонд 2018 чылдың октябрь 9-та тургустунган, а 2019 чылдан тура Тыва Республиканың көдээ ажил-агый кооперациязының адырынга бүрүн эргелерлиг төп апарган. Фонд фермерлерге отчет тургузарының, консультация-сүме, юридиктиг болгаш экономиктиг ачы-дузаны чедирип турар.

Ооң ажил-чорудулгазының кол сорулгалары болза, көдээ ажил-агый бүдүрүлгезинге база көдээ чер-девискээрлерниң, көдээ ажил-агый кооперациязының болгаш арат-тараачын бизнестиниң хөгжүлдезинче угланган организастыг хемчеглери боттандырылары болур.

ФОНД КАНДЫГ БҮРҮН ЭРГЕЛЕРНИ БОТТАНДЫРАРЫЛ:

- хууда дузалал ажил-агыйын тудуп турар хамаатыларга өй-шааның медээлээшкын ажилын бедидери, көдээ ажил-агый адырынга сайгарлыкчы чоруктуң хөгжүлдезиниң айтырыгларының талазы-биле сүмелел, тайылбыр ажилдарын чорудары;

- биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту, көдээ ажил-агый кооперациязының деткимчезинге күрүнө программаларының ажылдап кылышыкыны база аңаа киржилге;

- эгелеп чоруур фермерлерге, «АГРО-СТАРТАП» программаның киржикчилеринге дуза чедирилгези;

- грант алыкчыларының комплекстиг үделгези;

- көдээ ажил-агый рыноктарының ажил-чорудулгазын организастаары (хоорайның хем ол чарында база чөөн чүгүнде);

- көдээ ажил-агыйның бараан бүдүрүкчүлериң чаа барааннар (ачы-дуза) чедирилгезинге деткимче көргүзери;

- бизнес-планнар, агроулетпүр комплекзиниң адырынга төлевилелдерниң техника-экономиктиг үндөзүлээшкениниң белеткели.

Харылзажыр аргалары:

Телефон: +7 (3942) 22-62-22

E-mail: fond17msx@mail.ru

Тыва Республика, Кызыл хоорай, Московская кудумчузу, б. 2а, офис 210, пн-пт 09:00-18:00

Инстаграм: @fond17msx

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

Тыва Республиканың
Чурагайлыг хөгжүлдө
яамызы.

Кол редакторнун
хүлээлгезин күүседип турар
А.Н. АРАКЧАА.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүн адрези:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 29, 32

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.

Чарлал килдизи — 2-18-10

Солун чыскаакчылары:

С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак — 2-17-94

Корректор: Ч.Н. Мачык, А.А. Лагбы — 2-17-94

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүкзэн. Херечилелдин дугаары — ПИ №ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» АН-ге парлаан.

(Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харылаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — П6855, организацияларга — П6860

Солун неделяда ийи катап үнер (среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.

2021 ЧЫЛДА «ШЫН»
СОЛУННУҢ ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,

ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 735 рубль.

ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР

ЧАГЫДАР БОЛЗА,

ЧАРТЫК ЧЫЛДА —

859,20 рубль.

Тел.: 2-01-35

СОЛУННУҢ САЙТЫЗЫ:

//shyn.ru

электроннуг почтазы:

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Тираж: 3500 кезек